

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Філологічний факультет

Кафедра загального та слов'янського мовознавства

Кваліфікаційна робота

АСТРОНОМІЧНИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОД У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ І РУМУНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Astronomical linguocultural code in Slavic and Romanian Phraseology

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.034 Слов'янські мови та
літератури (переклад включно), перша –
російська

Освітня програма Слов'янські мови та
літератури (переклад включно), перша –
російська

Арікова Наталя Іскандерівна

Керівник: д. філол. н., проф. Ареф'єва Наталія
Георгіївна _____

Рецензент: д. філол. н., проф. Войцева Олена
Андріївна

Рекомендовано до захисту.
Протокол засідання кафедри
загального та слов'янського
мовознавства
№ ____ від _____ 2023 р.

Захищено на засіданні ЕК № 2.
протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)
Голова ЕК

Завідувачка кафедри
_____ Олена ВОЙЦЕВА
(підпис)

_____ Ольга НОВАК
(підпис)

Одеса 2023

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. Вивчення фразеологізмів на тлі лінгвокультурних кодів: теоретичні підвалини дослідження.....	8
1.1. Поняття лінгвокультурного коду в сучасній лінгвістиці.....	8
1.2. Фразеологія у сучасних лінгвістичних студіях.....	11
1.3. Фразеологічна картина світу в сучасних лінгвістичних дослідженнях.....	18
1.4. Етнолінгвокультурна своєрідність фразеологізмів.....	19
1.5. Методика дослідження фразеологізмів у світлі лінгвокультурного кодування.....	21
Висновки до першого розділу.....	21
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. Відбиття астрономічного лінгвокультурного коду в слов'янській і румунській фразеології.....	23
2.1. Астрономічний лінгвокультурний код в українській фразеології.....	23
2.2. Астрономічний лінгвокультурний код у російській фразеології.....	37
2.3. Астрономічний лінгвокультурний код у румунській фразеології.....	48
Висновки до другого розділу.....	52
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	58
ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА.....	63
ДОДАТКИ.....	66
ДОДАТОК А.....	66
ДОДАТОК Б.....	69
ДОДАТОК В.....	72

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

букв. – буквально
 висок. – високий стиль
 діал. – діалектне
 жарт. – жартівливо; жартівливе
 жарт.-іронічне – жартівливо-іронічне
 заст. – застаріле
 зневажл. – зневажливо; зневажливе
 іронічне – іронічно; іронічне
 книжн. – книжне
 напр. – наприклад
 народн. – народне, з народного мовлення
 несхв. – несхвально; несхвальне
 нов. – нове
 пор. – порівняймо; порівняйте
 прост. – просторічне
 публ. – публіцистичне
 розм. – розмовне
 рос. – російське
 схв. – схвально; схвальне

ТЕРМІНОЛОГІЙНІ СКОРОЧЕННЯ

ККС – концептуальна картина світу
 МКС – мовна картина світу
 ФО – фразеологічна одиниця
 ФКМ – фразеологічна картина світу

ВСТУП

Фразеологія – мовна та культурна скарбниця нації, джерело її невичерпного творчого потенціалу. Саме фразеологізми приховують у собі давні уявлення людини про навколишній світ. Дослідженням фразеологізмів у межах лінгвокультурних та етнокультурних кодів присвячено докторські дисертації таких вітчизняних науковців, як Л. В. Савченко [39], Н. Г. Ареф'єва [4], Н. Д. Коваленко, яка виокремлює коди культури на широкому фразеологічному матеріалі територіального українського мовлення [19]; кандидатська дисертація І. С. Чибор [48]. Представлено дослідження фразеологізмів у межах окремих лінгвокультурних кодів на матеріалі різних мов, див., наприклад, статтю О. П. Матузкової і І. В. Дібрової [29].

Актуальність роботи визначається, по-перше, тим, що вивчення фразеології як транслятору величезного духовного потенціалу народу-носія й досі залишається пріоритетним у сучасних лінгвістичних дослідженнях. По-друге, у сучасній лінгвістиці бракує досліджень лінгвокультурних кодів на фразеологічному матеріалі різних мов, як споріднених, так і неспоріднених. Недостатня опрацьованість астрономічного лінгвокультурного коду в порівняльному аспекті також становить актуальність нашої роботи.

Дипломну роботу виконано в межах науково-дослідної теми кафедри загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова № 327 «Актуальні проблеми слов'янських мов та літератур у синхронії та діахронії» (номер держреєстрації 0122 U 200726).

Метою нашої роботи став аналіз фразеологічних одиниць (далі ФО) деяких слов'янських (української, російської) та румунської мов, згрупованих навколо астрономічного лінгвокультурного коду – одного з найдавніших кодів, який відбиває архаїчні уявлення прадавніх людей про світоустрій. Мета роботи зумовила постановку таких **завдань**:

- 1) уточнити визначення лінгвокультурного коду в сучасній лінгвістиці;

2) здійснити суцільну вибірку фразеологізмів української мови, які згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду, та описати їх лінгвокультурну своєрідність;

3) здійснити суцільну вибірку фразеологізмів російської мови, які згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду, та описати їх лінгвокультурну своєрідність;

4) здійснити суцільну вибірку фразеологізмів румунської мови, які згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду, та описати їх лінгвокультурну своєрідність;

5) визначити спільне та відмінне у фрагменті фразеологічної картини світу досліджуваних мов.

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань у роботі використано **методи** як загальнонаукові – *порівняння, індукція, дедукція, аналіз, синтез*, так і суто лінгвістичні. Так, за допомогою *описового методу* описано фразеологізми української, російської, румунської мов, які згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду. *Метод семіотичного аналізу* дозволив проводити суцільну вибірку фразеологізмів на підґрунті співвіднесення їх із певним лінгвокультурним кодом. За допомогою *лінгво- та етнолінгвокультурного методу* фразеологізми проаналізовано в тісному зв'язку з культурою, традиціями, звичаями, обрядами, віруваннями, тощо. У роботі використано *метод концептуального аналізу*, за допомогою якого астрономічний лінгвокультурний код досліджено через виокремлені концепти. *Порівняльний метод* уможливив виявлення спільного та відмінного у відбитті астрономічного лінгвокультурного коду у фразеологічному фонді різних мов. *Кількісний метод* дозволив порівняти фразеологізми, що згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду, в кількісному відношенні.

Об'єктом дослідження стали фразеологізми російської, української, румунської мов, які формально або семантично відбивають астрономічні об'єкти: зірки, сузір'я, планети тощо.

Предметом дослідження став лінгвокультурний зміст цих фразеологізмів.

Матеріалом дослідження стали 219 фразеологічних одиниць. Методом суцільної вибірки нами було зафіксовано 73 ФО української мови, 80 ФО російської мови, 66 фразеологічних одиниць румунської мови. У процесі відбору ФО нами було використано такі словники: «Фразеологічний словник української мови» за редакцією В. М. Білоноженко [ФСУМ 1993], «Фразеологічний словник української мови» В. Д. та Д. В. Ужченків [ФСУМ], «Словник фразеологізмів української мови» (уклад. В. М. Білоноженко та ін.) [СФУМ], словник «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка [58], «Фразеологический словарь русского языка» за редакцією О. І. Молоткова [ФСРЯ], «Фразеологический словарь русского языка» (кер. авт. кол. О. М. Тихонов) [ФСРЯ 2007], «Большой словарь русских поговорок» В. М. Мокієнка і Т. Г. Нікітіної [БСРП], російсько-румунський фразеологічний словник «Dictionar frazeologic rus-român» [75] та словник румунських прислів'їв «De la lume adunate : proverbe Românești» [76], деякі інші публікації.

Теоретична значущість дослідження визначена обґрунтуванням, використанням та впровадженням лінгво- та етнолінгвокультурологічного методу та методу семіотичного аналізу на тлі фразеологічних досліджень різних мов.

Практична значущість полягає в тому, що отримані результати можна використовувати під час викладання курсів із фразеології, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвосеміотики. Отримані результати також можуть стати в нагоді під час викладання курсів «Українська / російська мова як іноземна», розроблених для іноземних філологів і нефілологів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі вперше проаналізовано астрономічний лінгвокультурний код на фразеологічному, матеріалі різних мов, як споріднених (українська, російська), так і неспоріднених (румунська мова).

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, списку умовних скорочень, двох розділів із висновками до кожного, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел і додатків. Перший розділ

«Вивчення фразеологізмів на тлі лінгвокультурних кодів: теоретичні підвалини дослідження» висвітлює теоретичні аспекти дослідження. Окремий параграф присвячено визначенню методики дослідження. У другому розділі «Відбиття астрономічного лінгвокультурного коду в слов'янській і румунській фразеології» проаналізовано фразеологізми української, російської, румунської мов, які згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду. Визначено спільне та відмінне у відбитті астрономічного лінгвокультурного коду в різних фразеологічних картинах світу. Загальні висновки підбивають результати дослідження. Список використаної літератури та джерел налічує 76 позицій.

Апробація роботи. Результати дослідження апробовано на трьох звітних студентських конференціях, які відбулися на філологічному факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова (24 квітня 2019 року, 29 квітня 2020 року, 27 квітня 2021 року, див. нижче) та представлено у двох публікаціях [6; 7].

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ТЛІ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИХ КОДІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття лінгвокультурного коду в сучасній лінгвістиці

Поняття *коду* є пов'язаним із термінною системою семіотики, основи якої було розроблено в працях Дж. Локка, Чарльза С. Пірса, Фердинанда де Соссюра, Чарльза У. Морріса, Романа Якобсона та інших, посилання на них наводимо за: [5, с. 54]. Л. В. Савченко вважає, що термін «код» вперше з'являється в техніці зв'язку (код Морзе, телеграфний код), математиці, кібернетиці, генетиці [40, с. 59]. Поняття *коду культури*, або *культурного коду*, є похідним від поняття *коду* і тісно пов'язано з поняттям *культури*. *Культуру*, услід за вітчизняною науковицею О. О. Селівановою, визначаємо як «складний феномен життя певної групи, етносу чи цивілізації, що являє собою збережені в їхній колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи» [64, с. 339].

Визначаючи *код культури* як «фрагменти природної мови, що репрезентують мережу членування, категоризації, оцінок, інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлену культурою певного етносу й репрезентовану в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічного угруповання» [64, с. 248], О. О. Селіванова зауважує, що *коди культури*, хоча і є універсальними, проте, мають свою специфіку в кожній культурі, а також пов'язані із найдавнішими архетипними уявленнями людини [Там само]. Розгорнуте визначення *коду культури* пропонує Л. В. Савченко, яка, услід за В. М. Телія, визначає цей термін як «відповідну національну етнокультурну інформацію, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через

сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної і духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору» [Савченко, с. 40].

Відповідно, поняття *лінгвокультурного коду* є пов'язаним із терміном «лінгвокультура» і термінною системою лінгвосеміотики і лінгвокультурології.

Лінгвосеміотика – наука, яка вивчає мовні знаки, що утворюють семіотичну (знакову) систему. Традиційно фундаторами семіотики вважають Ф. де Соссюра у Європі, Ч. Пірса та У. Уїтні, яким належить формулювання базових принципів семіотики, – в Америці, проте, основи лінгвосеміотики сягають своїм корінням ще часів античності [42, с. 120–121].

Лінгвокультурологія – наука, яка вивчає мову на широкому культурному тлі. Лінгвокультурологія народилася з етнолінгвістики. Проте, на відміну від етнолінгвістики, яка вивчає зв'язок мови із народною духовною культурою – обрядами, звичаями, віруваннями, забобонами тощо, тобто ретроспективно, лінгвокультурологія вивчає взаємодію мови і культури переважно на сучасному етапі, тобто інтроспективно. За О. Т. Хроленко, «Етнолінгвістика і лінгвокультурологія співвіднесені так само, як окреме і загальне мовознавство. Етнолінгвістика може бути російською, англійською, польською і будь-якою іншою, а лінгвокультурологія, <...> , національною бути не може. Лінгвокультурологія – це філософія мови і культури. Об'єктом лінгвокультурології є мова і культура, що і відбито в коренях складного терміну», цит. за: [5, с. 44]. Цього ж погляду дотримується О. О. Селіванова. На думку дослідниці, визначальною рисою лінгвокультурології, яка відрізняє її від етнолінгвістичних досліджень, є поширеність її дослідницьких інтересів «не лише на етнічну культуру і її відбитки в мові й мовленні, а й на відображення в мові і текстах надбань світової культури, інших культур різних епох, а також субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами..» [64, с. 356]. За О. П. Левченко, «важлива мета лінгвокультурологічних студій – з'ясувати механізми фразеотворення і зокрема роль символу в процесі фразеотворення, описуючи кореляції між концептами та символами» [28, с. 12].

З огляду на вищесказане, цілком очевидно, що поняття *лінгвокультурного коду* належить до термінної системи лінгвокультурології. Як цілком слушно відзначає Н. Г. Ареф'єва, «сьогодні поняття *лінгво-* та *етнолінгвокультурного коду* як одного з ефективних способів структурування культурного простору впевнено входить до наукового інструментарію сучасних лінгвістичних досліджень» [5, с. 59]. Вагомим внеском у розробку проблеми лінгвокультурного кодування є фундаментальні роботи представників лінгвокультурологічної школи В. М. Телія – М. Л. Ковшової, В. В. Красних, Д. Б. Гудкова та інших, посилення на ці праці див. за: [5, с. 425, 430–433]. Дослідження фразеологічного матеріалу, що відбиває народні звичаї, обряди вірування тощо, на тлі ретельно розробленої системи етнокультурного кодування вперше представлено в докторській монографії Л. В. Савченко «Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти» [40] та її докторській дисертації «Етнолінгвістична реконструкція генези фразеологізмів української мови» [39]. На широкому мовному матеріалі дослідниця виокремлює *етномакрокод* духовної культури, у межах якого пропонує розгалужену систему груп і підгруп *етнічних кодів* у трьох зрізах народної культури: *ментальному, акціональному, вербальному* [40; 39]. Н. Г. Ареф'єва вважає, що «*лінгвокультурний код*, або *код лінгвокультури*, по-різному осмислюється сучасними дослідниками; спільним у його визначенні, проте, є інтерпретація цього терміна в категоріях культури [5, с. 60].

Сучасні дослідники-лінгвокультурологи та етнолінгвісти зазвичай виокремлюють *соматичний код культури, гастрономічний, часовий (темпоральний), просторовий, рослинний (біоморфний), анімалістичний (зооморфний), духовний* та інші. Л. В. Савченко досліджує такі коди: *ментальному зрізі* авторка: *міфологічний, етіологічний, етнокод повір'їв релігійний, демонологічно-антропоморфний (ментальний зріз); традиційно-обрядовий, етнокод звичаїв, ритуальний, етнокод ворожінь (акціональний зріз); , етикетний, етнокод проклять, етнокод змов, етнокод клятв (вербально-акціональний зріз)* [39; 40]. Чибор виокремлює *міфологічний етнокод* культури і

визначає його як «сукупність образів первісних світоглядних уявлень певного етносу» [48, с. 174]. Н. Г. Ареф'єва на матеріалі регіональної фразеології в межах трьох кодових просторів – *антропного, природного, ірраціонального* – досліджує такі коди: *гендерний, господарський* (антропний кодовий простір); *астрономічний і метеорологічний* (природний кодовий простір); *часовий, просторовий, космогонічний, духовно-релігійний* (антропний кодовий простір) [4; 5].

Визначаючи, услід за Н. Г. Ареф'євою, *лінгвокультурний код* як «спосіб структурування культурного знання, у підґрунті якого – набір взаємодіючих між собою культуромістких знаків, об'єднаних загальною темою та закріплених у мові» [5, с. 62], під *етнолінгвокультурним кодом* розуміємо, за цією ж авторкою, «об'єднані за тематичною ознакою вербалізовані культуромісткі знаки, що концептуально або вербально віддзеркалюють світогляд і світобачення того чи іншого народу в широкому спектрі народної духовної культури і співвіднесені з обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами і т. ін.» [Там само].

Перетинання *лінгвокультурних кодів* є помітним явищем у мовній концептуалізації дійсності, коли знаки одного коду постачаються для іншого. Наприклад, *соматичний* лінгвокультурний код може постачати знаки до *просторового* (пор., напр., ФО *по ліву руку* 'з лівого боку', *по праву руку* 'з правого боку', рос. *рукой подать* зі значенням 'близько'), до *часового* (пор., напр., ФО *нога за ногою* 'повільно, ледве-ледве'; *одна нога тут, а друга там* 'дуже швидко'). *Астрономічний, гастрономічний, біоморфний та зооморфний коди* лінгвокультурні коди можуть постачати знаки до *антропного*, пор., напр.: *зірок з неба не хапає* 'про людину середніх здібностей', *мало каші з'їв* 'про дуже молоду, недосвідчену людину', *як квіточка* 'дуже гарна дівчина або жінка', *вола б з'їв* 'дуже голодний тощо'.

1.2. Фразеологія у сучасних лінгвістичних студіях

Фразеологія – наука, яка вивчає фразеологічну систему мови і власне фразеологізми – особливі одиниці мови, основними ознаками яких традиційно вважають цілісність, відтворюваність у мовленні, сталість за складом і структурою, а також експресивність. Українські фразеологи В. Д. та Д. В. Ужченки наводять чотири значення терміну «фразеологія»: «1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови; 2) сукупність фразеологізмів у мові; 3) своєрідні засоби вираження думки, притаманні певній соціальній групі, якомусь авторові, діалекту тощо; 4) сукупність пишномовних нещирих висловів, позбавлених внутрішнього змісту» [47, с. 7].

Основи фразеології закладено швейцарським науковцем Шарлем де Баллі у його відомих працях «Нарис стилістики» (1905) і «Французька стилістика» (1909). За Ш. Баллі, сутність фразеологізму виявляється в його семантиці: якщо кожна одиниця виразу повністю або частково втрачає значення, при цьому сполучення загалом зберігає чіткий смисл, можна стверджувати, що йдеться про фразеологізм [47, с. 9]. Спираючись на положення Ш. Баллі, В. В. Виноградов у 40-х роках минулого століття розвинув свою концепцію, згідно з якою стійкість фразеологізму зумовлена його семантичною цілісністю. В. В. Виноградов запропонував класифікацію фразеологізмів на основі зв'язаності компонентів і виокремив три типи ФО: 1) *фразеологічні зрощення*, або *ідіоми*, які є абсолютно неподільними і значення яких не залежить від значення лексичних компонентів, наприклад, **шукати голку в сіні** 'безрезультатно, марно'; 2) *фразеологічні єдності*, значення яких образно мотивовано лексичним значенням їх компонентів, наприклад, **встромити очі в землю** 'не дивитися прямо на кого-небудь, потупити погляд'; 3) *фразеологічні сполучення*, у яких спостерігається переосмислення окремих лексичних компонентів, при цьому одиниця характеризується наявністю вільних або фразеологічно зв'язаних значень, наприклад, **входити / ввійти в становище** 'виявляти розуміння, співчуття до кого-небудь, розуміючи причини, обставини' і т. ін.). М. М. Шанський додав до цієї класифікації фразеологічні вирази, під

якими розумів речення з переосмисленим складом компонентів, класифікацію наведено за: [64, с. 792; 11, с. 53].

О. О. Кунін поділяє ФО на: 1) *номінативні*, у межах яких виокремлюються *субстантивні* (напр., *вовчий білет* ‘документ із помітками про неблагодійність його власника’), *ад’єктивні* (напр., *бачити все в рожевому світі* ‘сприймати щось ідеалізовано, не відповідно до реальності’), *адвербіальні* (напр., *і балакати нічого* ‘цілком зрозуміло’) ФО; 2) *вигукові* (напр., *батечку мій* ‘уживається для вираження здивування, захоплення’); 3) ФО з *модальним значенням* (напр., *не бачили дурних* ‘уживається для вираження відмови щось робити або виконувати’); 4) *комунікативні* ФО, до яких належать прислів’я та приказки (напр., *і вовки ситі, і кози цілі* ‘ніхто не зазнав шкоди, збитків’), класифікацію наводимо за: [11, с. 54].

Як цілком слушно зауважує Н. Ф. Венжинович, «..комплексний підхід до систематизації фразеологічних одиниць ґрунтується на врахуванні різнотипних критеріїв – структурних (О. І. Смирницький, Н. М. Амосова), семантичних (В. В. Виноградов), синтаксичних (О. В. Кунін), структурно-семантичних (В. М. Мокієнко)» [11, с. 54]. Предтечею української фразеології з повним правом вважається О. О. Потебня, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної фразеології, досліджуючи мсталі сполучення української мови на широкому тлі духовної культури народу, наприклад, ретельно описавши структурно-семантичні розряди фразеологізмів, зокрема символи *віночок, сонце, квіточка* у порівняннях [47, с. 32–39].

Доволі проблемним у сучасній фразеології залишається питання визначення меж фразеології. Більшість науковців дотримується так званого вузького підходу. Так, упорядники «Фразеологічного словника української мови» (Київ, 1993) залишають поза межами реєстру Словника такі одиниці: *сталі словосполучення, прислів’я, приказки, крилаті вирази, усталені порівняння, складені терміни, не фразеологізовані тавтологічні сполуки типу з місця на місце, з боку на бік*, а також *перифрастичні сполучення типу робити помилку* ‘помилятися’, *виявляти турботу* ‘турбуватися’; *словосполучення*

типу *вовчій апетит, олімпійський спокій*, у яких лексичні компоненти зберігають свої ознаки, а один із компонентів реалізує своє значення лише у такому поєднанні; службові частини мови – *складні прийменники (на відміну від, у зв'язку з тим)* і *складені сполучники (для того, щоб; через те, що)* [ФСУМ 1993, с. 4]. Інші науковці відносять до фразеології прислів'я, приказки, крилаті, вислови, штампи, народно-розмовні кліше. Так, Л. Г. Скрипник уналежнює до фразеологізмів *прислів'я та приказки, лексичні ідоми (власне фразеологізми), традиційні формули, зокрема формули вітань, припрошування, запрошення до столу, формули побажань, віншувань, прокльонів, узвичаєвих відповідей на певні запитання, прохання, формули дражніння, каламбурні сполуки* (групи народнорозмовних кліше дослідниця об'єднує терміном «примовки»); *крилаті вислови, складені терміни* [45, 24–72]. Широкого визначення меж фразеології дотримується Н. Г. Ареф'єва у дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, мотивуючи такий підхід тим, що залучення максимального обсягу фактичного матеріалу сприятиме «більш комплексному й системному погляду на фразеологічний фонд російських говірок Півдня України, який до цього часу цілеспрямовано не досліджували», а також «розширює можливості об'ємнішого його «бачення» в лінгвокультурному просторі діалектоносіїв, дозволяючи, врешті-решт, з найбільшою повнотою відтворити російську регіональну, міжнаціональну, і ширше, загальнонаціональну картину світу» [5, с. 50].

Відзначимо, що в нашому дослідженні ми використовуємо поняття «фразеологізм / фразеологічна одиниця» в широкому визначенні. Під фразеологізмом ми розуміємо не лише ідіоми, але й паремії: прислів'я та приказки. Проте, у нашій роботі ми не розглядаємо жаргонні фразеологізми та термінологійні сполуки необразної семантики типу *солнечная система* ‘система небесних тел, состоящая из Солнца и обращающихся вокруг него больших и малых планет, их спутников, метеорных тел и космической пыли’ [ФСРЯ 2007, с. 269], *небесный меридиан* ‘большой круг небесной сферы,

проходящий через полюсы мира и зенит места наблюдения' [ФСРЯ 2007, с. 146] тощо.

Творчо опрацювавши праці В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, С. І. Ожегова, О. М. Бабкіна, В. П. Жукова, О. В. Куніна, О. І. Федорова, Ю. Ю. Аваліані та інших мовознавців, В. М. Мокієнко надає таке визначення фразеологізму, яке вважають сьогодні канонічним: «Під фразеологічною одиницею розуміється відносно стале, відтворюване, експресивне сполучення лексем, що має (як правило) цілісне значення», цит. за: [5, с. 43]. Більш розгорнуте формулювання терміну «фразеологізм» пропонують В. Д. та Д. В. Ужченки; за їхнім визначенням *фразеологізм* – «це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію» [47, с. 26]. У нашому дослідженні під *фразеологізмом* ми розуміємо відносно стійку, надслівну, семантично цілісну, переважно експресивну, відтворювану одиницю, яка виконує характеризуючо-номінативну або комунікативну функцію.

О. О. Селіванова у своїй фундаментальній праці «Лінгвістична енциклопедія» виокремлює такі актуальні напрями дослідження фразеології: 1) системно-структурний аналіз організації, кодифікації, унормування фразеологічного фонду мови; 2) семантико-структурна характеристика особливостей значень фразем, семантичних зворушень у процесі утворення фразеологізмів; 3) діахронічне (історичне) дослідження походження фразеологізмів; 4) порівняльно-типологічний аналіз фразеологізмів споріднених мов; 5) функціональна характеристика фразеологізмів з точки зору дослідження їх у мовленні; 6) етнописохолінгвістичні та лінгвокультурологічні дослідження фразеологізмів під кутом зору віддзеркалення національної специфіки, духовної і матеріальної культури народів, їх традицій, звичаїв, вірувань, забобонів тощо; 7) когнітивний аналіз мотиваційних процесів фразеологізмів у зв'язку зі структурами етнос відомості; 8) дискурсивний аналіз фразеологічного фонду [64, с. 770]. На нашу думку, надзвичайною актуальністю сьогодні вирізняються: 1) етнолінгвістичні та

лінгвокультурологічні дослідження фразеології; 2) дослідження діалектного фразеологічного фонду мови; 3) фразеографічні дослідження, тобто питання проблеми укладання словників, як загальнолітературних, так і регіональних. Розглянемо кожен із цих напрямів:

1. Лінгвокультурологічні дослідження фразеологічного фонду мови є тісно пов'язані з іменами В. М. Телія і представників її школи – М. Л. Ковшової, В. В. Красних, І. В. Зикової, Д. Б. Гудкова, І. В. Захаренко; В. М. Мокієнка, В. А. Маслової, О. О. Селіванової, О. П. Левченко, перелік наводимо за: [5, с. 43]. У лінгвокультурологічних дослідженнях фразеологізм розглядається насамперед як знак культури, а фразеологічний фонд мови – як потужний транслятор культурної інформації. Етнолінгвістичні дослідження передбачають дослідження фразеологізмів на тлі народної духовної культури і пов'язані із вивченням обрядів, звичаїв, вірувань, забобонів тощо. Етнолінгвістичні дослідження фразеологічного фонду мови представлені працями В. І. Ковалю, І. О. Подюкова, Є. В. Брисіної, Н. Ф. Венжинович, В. Д. та Д. В. Ужченків, Л. В. Савченко, перелік наводимо за: [5, с. 43]. Як зауважує О. П. Левченко, «одне із завдань, що постали перед лінгвокультурологією, – виробити чіткі принципи, за якими ті чи інші явища можна оголосити інтерлінгвальними чи властивими лише певній мовній картні світу» [28, с. 12]

2. Різнобічні дослідження діалектного фразеографічного фонду мови представлено в численних працях вітчизняних науковців Н. Г. Ареф'євої [2; 3; 4; 5; 6], А. С. Данілевської [14], Г. М. Доброльожі [Доброльожа 1997], А. О. Івченко [18], З. С. Мацюк [30], Р. В. Міняйла [31], Н. Д. Коваленко [19; 20; 21; 22], О. Л. Плетневої [34], Ю. Ф. Прадіда [35], В. Д. Ужченко [46], В. А. Чабаненка [74] та інших науковців. Зауважимо, що дослідження діалектної фразеології (Б. О. Ларін вживає термін «народна фразеологія», В. Д. та Д. В. Ужченки – «ареальна фразеологія» [47, с. 264–271]) є надзвичайно цікавими й плідними.

3. Питаннями теорії і практики укладання фразеологічних словників займається фразеографія – наука, основи якої закладено в працях видатних

мовознавців-лексикографів і фразеологів В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, С. І. Ожегова, О. М. Бабкіна, О. І. Молоткова, В. Л. Архангельського, В. П. Жукова, М. М. Шанського, О. В. Куніна, К. Нічевої, В. М. Телія, В. М. Мокієнка, перелік наводимо за: [5, с. 329]. Серед нових перспективних напрямів, що сформувалися в межах сучасної фразеографії, О. О. Селіванова виокремлює такі напрями: етнопсихолінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний, дискурсивний [64, с. 770]. Сьогодні теоретичні і прикладні досягнення вітчизняної фразеографії представлено численними працями. Так, серед розроблених в Україні за два останні десятиріччя фразеологічних словників можна виділити фундаментальний «Словник фразеологізмів української мови» (уклад. В. М. Білоноженко та ін.) [СФУМ]; «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» В. А. Чабаненка [Чабаненко]; «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі [Доброльожа 2010], «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Д. та Д. В. Ужченків [ФССССГД], «Словник волинської фразеології» Н. В. Кірілкової [Кірілкова]; Словник фразеологізмів Західного Полісся «Що сільце, то нове словце..» З. С. Мацюк [Мацюк]; «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» Н. Д. Коваленко [Коваленко]; «Фразеологічний словник російських говірок Одещини» Н. Г. Арефьєвої [54] та навчально-методичний «Російсько-український фразеологічний словник культурних символів (для іноземних студентів та стажистів) цієї ж авторки [53]. В останній період в Україні захищено кандидатські і докторські дисертації із фразеографії, серед яких можна виділити праці М. В. Серебряк [44], Л. М. Корнієнко [24], Н. Г. Арефьєвої [4; 5] та інших.

Сьогодні фразеологічні дослідження знаходяться на вістрі актуальності. Проводяться численні міжнародні конференції із фразеології в Україні та за кордоном, видаються колективні монографії і збірники наукових праць. Так, у 2020 році в Ужгородському національному університеті проведено Міжнародну конференцію «Фразеологія в контексті суміжних наук (12–14 жовтня 2020 року, м. Ужгород), результатом якої став збірник наукових статей «Науковий вісник

Ужгородського університету», присвячений 80-річчю д. філол. н., Почесного голови комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів проф. В. М. Мокієнку [32], а у Польщі, в Ягеллонському університеті під патронатом Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славістів і Польської академії наук регулярно, раз на чотири роки, проводяться конференції, присвячені дослідженню регіональної фразеології: «Słowiańska Frazeologia Gwarowa» (2015), «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II» (2019), «Słowiańska Frazeologia Gwarowa III» (2023), за результатами яких виходять із друку колективні монографії: «Słowiańska Frazeologia Gwarowa I» [51], «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II» [52]. У цей час готується до видання колективна монографія «Słowiańska Frazeologia Gwarowa III».

В останнє десятиріччя з різних питань фразеології в Україні захищено дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук. Це дисертації З. С. Мацюк [30], М. В. Серебряк [44], Г. І. Онуфрійчук [33], А. С. Данилевської [14], Л. М. Корнієнко [24], О. П. Левченко [27], Л. В. Савченко [39], Н. Ф. Венжинович [10; 11], Н. Д. Коваленко [22], Н. Г. Ареф'євої [4; 5] та інших.

1.3. Фразеологічна картина світу в сучасних лінгвістичних дослідженнях

Поняття фразеологічної картини світу сформувалося як похідне від понять «мовна картина світу» та «концептуальна картина світу», які, у свою чергу, є похідними від поняття «картина світу». Під фразеологічною картиною світу (далі ФКС) розуміємо «закріплене у фразеологічних одиницях відображення об'єктивної дійсності, яке обов'язково передбачає як загальнолюдське, універсальне, так і національно-специфічне, унікальне, властиве певному етносу» [1, с. 7]. ФКС є частиною мовної картини світу (далі МКС) і співвідноситься з нею як частина і ціле. МКС є частиною концептуальної картини світу (далі ККС), яка завжди ширше за мовну, оскільки передбачає відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини вербальними і

невербальними засобами. На відміну від МКС, ККС є більш динамічною, здатна постійно доповнюватися і змінюватися, тоді як МКС є консервативнішою за нею і здатна зберігати застарілі уявлення про світ, тобто інформацію про більш ранні етапи пізнання [1, с. 6]. За О. П. Левченко, «мовна картина світу позначає основні елементи концептуальної картини світу, а також експлікує останню мовними засобами» [26, с. 44]. Традиційно вважають, що у підґрунті проблеми МКС лежить концепція внутрішньої форми слова В. фон Гумбольдта [64, с. 442]. Одиницями мовної та концептуальної картин світу є ментальні сутності – концепти, символи, стереотипи, еталони – усе, що віддзеркалює духовну культуру нації. У сучасних лінгвістичних дослідженнях ФКС досліджують цілісно (на матеріалі однієї або декількох мови). Наприклад, у межах національно-мовних картин світу на матеріалі чотирьох різнотипних та генетично відмінних мов досліджує фразеологію і пареміологію І. О. Голубовська [13]. Наявні дослідження певних фрагментів фразеологічної картини світу на матеріалі однієї або декількох споріднених / неспоріднених мов. Ю. В. Ковалюк до диференційних ознак ФКС уналежнюють *універсальність, антропоцентричність, експресивність, деонтичну, аксіологічну та емотивну модальність; спрощеність, неточність* і пропонує замість терміна «фразеологічна картина світу» термін «фразеологічний компонент мовної картини світу» [23, с. 152–153]. О. П. Левченко використовує термін «фразеологічна репрезентація світу», відзначаючи, що їй властиві архаїчність та міфологізованість [28, с. 144–150].

1.4. Етнолінгвокультурна своєрідність фразеологізмів

Фразеологізми – культурно значущі одиниці мови, які містять цінну культурну інформацію. Маючи на увазі насамперед культурну значущість фразеологізмів, Ю. О. Шепель пише: «Тут прозираємо душу кожної національної мови, в якій неповторним чином виражаються дух і своєрідність нації» [49, с. 588]. Сьогодні функція фразеологізмів як компонентів культури виявляється навіть у їхньому визначенні, пор., наприклад, визначення, яке

надає О. О. Селіванова: фразеологізми у широкому розумінні – «стійкі, зв'язані єдністю не тотожного сумі значень складників змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполуки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [64, с. 791]. Етно- та лінгвокультурний зміст фразеологізмів формує певний фрагмент фразеологічної картини світу. За спостереженням Ю. Ф. Прадіда, приблизно третина досліджених ним фразеологізмів містить у своїй семантичній структурі яскравий національно-культурний компонент, що свідчить про специфічне сприйняття навколишнього світу носіями мови, своєрідність духовної й матеріальної культури двох народів [37, с. 308]. На широкому фразеологічному матеріалі В. Д. та Д. В. Ужченки виокремлюють та аналізують «заголовні» концепти української культури: *чоботи* (пор. *два чоботи – пара (на одну ногу* 'схожі між собою чим-небудь', *топтати чоботи* 'даремно ходити' *дорога (збитися з дороги, збитися зі шляху, обрати правильний шлях)*, *лава (зі шкілької (студентської) лави* а) з часу навчання в школі (у ВНЗ); б) відразу після закінчення школи (ВНЗ); *на лаву лягти* 'померти')), *пори́г (показати на поріг, оббивати пороги)*, *осика (вбити осиковий кілок, тремтіти як осика на ветір)*, *вогонь (диму без вогню не буває, з вогню та в полум'я)* [47, с. 332–337]. Як відзначають дослідники, «великим культурно-національним потенціалом наділені фразеологізми із соціолінгвістичними, етнографічними й країнознавчими характеристиками» [47, с. 278].

Поєднання фразеології і етнолінгвістики зумовило виникнення етнофразеології. В українському мовознавстві етнокультурну специфіку фразеологічних одиниць досліджував ще О. О. Потебня. Відомий фразеолог-етнолінгвіст В. І. Коваль склав перелік східнослов'янських фразеологізмів (31 з них – український), внутрішня форма яких пов'язана із культурно-національним світобаченням народу. Такими, є, наприклад, ФО, *давати гарбуза, горобинна (рябинна) ніч, під корито підвернути* тощо [47, с. 281]. Етнокультурна своєрідність фразеологізмів зумовлена культурною значущістю

компонентів ФО. Н. Г. Арефьева, досліджуючи російську регіональну фразеологію Півдня України, аналізує низку фразеологізмів, компоненти яких мають дуже давню архаїчну символіку та транслюють цінну міфологічні уявлення давніх слов'ян. Такими ФО є, наприклад, *показувати горобцям дулі, когда чёрный вал на ногу наступит, Ванька-встанька (Ваня-рутютю)* [5, с. 75–98].

1.5. Методика дослідження фразеологізмів у світлі лінгвокультурного кодування

У нашому дослідженні ми розглядаємо фразеологізми, які згруповано навколо *астрономічного* лінгвокультурного коду, який визначаємо як набір культуромістких знаків, що формально або семантично віддзеркалюють інформацію про астрономічні об'єкти: зірки, сузір'я, планети тощо.

Н. Г. Арефьева уналежнює *астрономічний* лінгвокультурний код до *природного* кодового простору. На підґрунті тріади «людина / природа / надприродне» дослідниця виокремлює три кодові простори, у межах яких згруповані лінгвокультурні коди, – *антропний, природний, ірраціональний*, визначаючи *кодовий простір* як «набір етно- та лінгвокультурних кодів, об'єднаних ідейно-змістовим підґрунтям» [5, с. 98].

Одиницями *лінгвокультурного коду* є ментальні сутності, експліковані в мові: *концепти, символи, стереотипи, еталони*. У нашому дослідженні, услід за В. Д. і Д. В. Ужченками [47]; Н. Ф. Венжинович [10]; Н. Г. Арефьевою [5] на широкому мовному, фразеологічному, матеріалі ми виокремлюємо *концепти*, під якими розуміємо ментальні одиниці, які концентрують духовний досвід народу і закріплені в мові.

Висновки до першого розділу

Розглянувши теоретичне підґрунтя нашого дослідження, ми дійшли таких висновків:

Фразеологізми – культурно значущі одиниці мови, які сьогодні досліджуються під кутом зору когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, фразеографії. Фразеологічні одиниці закріплюють як загальне, універсальне, так і національне-специфічне, що зумовлено їх національно-культурною специфікою і етнокультурною своєрідністю. Етно- і лінгвокультурна своєрідність фразеологізмів зумовлена культурною значущістю їхніх компонентів. Етно- і лінгвокультурний зміст фразеологізмів формує певні фрагменти фразеологічної картини світу. Фразеологічну картину світу визначаємо як відображення у фразеологічних одиницях реалій об'єктивної дійсності, що передбачає як універсальний, загальнолюдський компонент, так і національно-культурний.

Поняття *лінгвокультурного коду* є пов'язаним із терміном «лінгвокультура» і термінною системою лінгвосеміотики і лінгвокультурології. Під *лінгвокультурним кодом* розіміємо набір культуромістких знаків, закріплених в мові і об'єднаних спільною темою. Під *астрономічним* лінгвокультурним кодом розуміємо набір культуромістких знаків, що формально або семантично віддзеркалюють інформацію про астрономічні об'єкти: зірки, сузір'я, планети тощо. Одиницями лінгвокультурних кодів є концепти – ментальні сутності, закріплені в мові, концентрація духовного досвіду народу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ВІДБИТТЯ АСТРОНОМІЧНОГО ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОДУ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ І РУМУНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

2.1. Астрономічний лінгвокультурний код в українській фразеології

Проаналізувавши матеріали «Фразеологічного словника за редакцією В. М. Білоноженко [ФСУМ 1993], «Фразеологічного словника української мови» (упор. В. Д. і Д. В. Ужченки) [ФСУМ] та «Словника фразеологізмів української мови» (уклад. В. М. Білоноженко та ін.) [СФУМ], а також словник В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» [58], ми зафіксували 73 ФО, яку згруповано навколо астрономічного лінгвокультурного коду.

28 ФО згруповано навколо концепту «небо», 21 – навколо концепту «Чумацький шлях», 11 – навколо концепту «сонце», 7 ФО – навколо концепту «зірка», 6 – навколо концепту «місяць». Відразу зауважимо, що такий розподіл є умовним, оскільки низка ФО містить у своїй структурі (або структурі і семантиці) два компоненти, відбиваючи відразу два концепти. Наприклад, ФО на позначення місяця містить компонент «сонце», пор.: *козацьке сонце* та *циганське сонце* в значенні 'місяць' [ФСУМ, с. 195–196]. Пор. також інший приклад: *зірок (зорі) з неба не ханати (не знімати і т. ін.)* 'хто-небудь не відзначається неабиякими здібностями, розумом' [ФСУМ, с. 63]. У деяких випадках компоненти, що відбивають концепти астрономічного лінгвокультурного коду, є взаємозамінними, пор.: *діставати / дістати зорі (зірки, місяць) [з неба]* 'робити щось незвичайне, надприродне або нездійсненне' [ФСУМ 1993, с. 248].

Відзначимо, що *небо, сонце, місяць, зірки* є базовими концептами астрономічного коду слов'янської культури. У книзі «Українська міфологія» знаходимо таку інформацію: «Усі небесні світила – це одна родина: Сонце колись було в образі жінки; Місяць – чоловік, а зорі – то їхні дітки, як про те

співається в колядках» [59, с. 331]. У народному мовленні збереглися такі прислів'я: *Бачить Бог з неба, що кому треба, До Бога високо*; у народній пісні знаходимо слова «А йому як Богові, що живе високо на небі» [Там само]. Вітчизняний науковець В. В. Жайворонко у книзі «Знаки української етнокультури» пише: «“Небо – Земля” належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень; на дуже ранніх стадіях розвитку людини існував культу Неба та його дружини – Матері-Землі» [58, с. 388]. За В. В. Жайворонком, «небо, за стародавніми уявленнями, – це Палата Божа, а зорі – це вікна, в які Бог дивиться на світ (раніше Боги); на Небі, вірили, все добре...» [58, с. 388]. Особливу роль у житті людини відіграє сонце – «символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, Центру Буття, Матері Всесвіту, осяяння, слави, величі» [58, с. 564]. Саме із солярним культом пов'язані такі свята, як Різдво, Купала, Коляда та інші. У народі вірять, що на Купала сонце купається, на Різдво (Великдень) – радіє, на Здвиження – здвигається [58, с. 564]. Із культом сонця пов'язані *вінок* – обов'язковий символ сонця майже у всіх обрядах, а також *коровай* [50, с. 188]. Болгарська дослідниця І. Георгієва пише про широке розповсюдження культу сонця на болгарських землях ще за часів кам'яного віку, підкреслюючи, що вшанування сонця зберігалося в болгарській народній культурі на початку ХХ століття [12, с. 21–22]. Значущим концептом української лінгвокультури є концепт «Чумацький шлях» [58, с. 646; 65, с. 332–333; 11, с. 341–342].

Охарактеризуємо ці концепти в українській ФКМ:

НЕБО

Відзначимо, насамперед, що *небо* в українській фразеології – місце знаходження Бога, саме тому компоненти «небо» і «Бог» нерідко є взаємозамінними компонентами у структурі ФО, пор., напр.: *живим до Бога (на небо) лізти / полізти* – 1) ірон. ‘часто згадувати бога, бути святенником’; 2) ‘дуже погано себе почувуючи, страждаючи від болю і т. ін., втрачати будь-яке терпіння’: *Ніколи в мене не боліли зуби, а тут на тобі – закрутив – клятий.. – Зробіть щось, – прошу [лікаря], – а то живим на небо полізу*

(Ф. Мак.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 435]. За християнськими віруваннями, душі померлих перебувають на небі, пор.: *іти / піти на небо* ‘умирати’: [Семпроній:] *Про віру я перечитись не буду, але ж гадаю, що не всі готові на небо йти...* (Л. Укр.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 355]. У народних віруваннях небесне царство – «Боже царство, рай»; потрапити до царства небесного можна за умови праведного життя, пор.: *царство (царствіє) небесне (Боже)* – *заст.* 1) ‘за релігійними уявленнями – місце, де блаженствують праведники після смерті; рай’: – *Не журися, Насте, об худобі.. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дорогу до царства небесного* (Кв.-Осн.); 2. кому ‘уживається для вираження побажання померлому, коли його згадують, загробного життя в раю’: [Д є м к о:] *Як покійні батьки померли, царство їм небесне, вічний покій, мені тоді було годів з десятків не більше* (Кроп.). *Три дні помучився.. та й віддав богу душу, царство йому небесне* (Хотк.); 3) *ірон.* ‘страта, смерть’: *Він допоміг нам хуленько знайти в Корчуватому справжню гідру фашизму із списками наших людей, складених для царства небесного* (Ю. Янов.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 938–939]. У ФКМ українців проспати царство небесне – втратити щось дуже важливе для людини, пор.: *проспати царство небесне* ‘утратити, прогавити щось важливе, не скористатися якоюсь можливістю’ [ФСУМ 1993, с. 712]. Пор. також численні приклади вживання ФО в українській художній літературі: – *Бачите, проспали царство небесне, – сміється чоловік з рушницею. – І сотню свою проспали, і вістових, і коні* (Гжицький). *Гайворона розбудив високий зчіплювач вагонів з ліхтарем у руках: – Просниш усе царство небесне. Зараз ось автобус на Косопілля піде* (Зар.). *Встане [Комар] в ту пору, коли ще чорти навкулачки не б’ються. Ходить по двору, й стогне, і бурчить. Страшно боявся, щоб ми часом не проспали царства небесного* (Ковінька) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 712]. Християнські вірування закріплюють і ФО біблійного походження, пор.: *манна з неба (з небес) падає* (перев. з запереченням не) – *жарт.* ‘що-небудь дістається дуже легко, без особливих зусиль’: – *Ви повинні нам допомагати: тепер манна з неба не падає* (Курт.);

Мене в житті не тішив також штиль, не падала з небес солодка манна – Я подолав десятки тисяч миль в розбурханих морях і океанах (Луц.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 463–464]; *манна небесна – жарт. ‘щось неймовірне, приємне, легкодоступне’*: – *І сам сідає, піднімає паперовий стаканчик, показує: редактор теж не живе манною небесною, а в своїй рідній сім’ї може дозволити собі і вина* (В. Большак, Гусак на Бродвеї) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 105]; *як (наче, ніби і т. ін.) манни [небесної (з неба)]* (чекати, ждати, жадати і т. ін.) – ‘дуже сильно, з нетерпінням і т. ін.’: *Батьки! У кого є дочка, Закохана в романи, Що бравого молодика Жадає, наче манни. Ви дайте гедзеві вкусить їй палець безтурботний, Той самий, на який надіть Хотіла перстень злотний* (Мисик) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 464]. Сакральну символіку неба приховує й ФО *хай (хоч) каміння з неба (падає)* ‘не зважаючи ні на що’: – *Раз сказав, то хай каміння з неба падає, а буде так. Сказав – як зав’язав* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 69]. Припускаємо, що внутрішня форма ФО основана на протиставленні неба як Божого царства і каміння, яке, за народними уявленнями є «творінням диявола», пор. «Що Бог створив, те рівне і чисте, а вже що ідолове, то саме каміння і гори» [58, с. 271].

Людина – Боже творіння, яка має своє призначення, тому безцільне та бездіяльне життя вкрай негативно оцінюється в народній свідомості, пор. ФО *небо коптити* – *зневажл. ‘жити бездіяльно, безцільно, без користі для інших’*: – *Діду! – гукнув Кесарійський, – А були у того Марка діти? – Син був, – глухо, ледь чутно озвався зморений дід. – Захарієм звати. – Він і досі, кажуть, коптить небо...* (І. Григурко, Далекі села) (виділено нами – ФО) [ФСУМ, с. 118].

За народними віруваннями, небес було багато, пор. *на сьомому (десятому) небі* (бути, почувати, відчувати, перебувати і т. ін.) – ‘бути дуже задоволеним, радісним, безмежно щасливим’. Про сім небес згадується у різних місцях Корану, у грецького філософа Арістотеля. Найкращі відчуття – бути на сьомому небі [ФСУМ, с. 117–118]. Синонімічна ФО *на вершині щастя*

свідчить про сприйняття сьомого неба як найкращого; а перебування на ньому людини асоціюється із верхом блаженства, відчуттям безмежної радості та щастя: – *Он як далеко розшукав її [Олесю], на сьомім небі почував себе, коли дала згоду на одруження* (Д. Міщенко, Бунтівний князь.) [ФСУМ, с. 117–118].

Небо – символ найвищої міри, за якою характеризуються будь-які дії або ситуації, пор.: *[аж (і)] небу [буде (стане)] жарко* ‘уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивної діяльності’ [ФСУМ, с. 117]; *аж небо вгинається* ‘уживається для вираження вищої міри виявлення якої-небудь дії’: *[Остап:] І нащо ти мене розбудила? Я такого гопака з святыми різав, аж небо вгиналось* (Корн.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 539]; *прихилити небо (неба, сонце, світ і т. ін.)* для кого, кому ‘зробити для кого-небудь все, навіть неможливе’: *Гірко було Маланці. От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння* (Коцюб.). *Не вірте в мою ідеальність, а вірте тільки, що я Вас люблю і бажала б Вам справді «неба прихилити», та тільки не знаю, як се зробить* (Я. Укр.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 700–701]. В останній ФО компоненти «небо», «сонце» та «світ» є взаємозамінними, що, на наш погляд, віддзеркалює сакральну символіку цих понять у народній свідомості, пор. інші приклади вживання: *[Косяк:] Оленько, кохана моя. Та я радий для тебе сонце прихилити* (Зар.). *Огрядний, з губами-вареницями на одутлуватому лиці, Шаблистий розмахував не руками, а голоблями — здатними, здається, прихилити весь світ для Павла Жабокрика* (Гуц.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 700–701]. Цей самий мотив – мотив найвищої міри, за яким небо і сонце асоціюються із найвищою субстанцією і мають сакральну символіку, відображує ФО *радий (рад, ладний ладен і т. ін.) [би] небо (неба, сонце) прихилити (нахилити)* (кому, для кого і без додатка) – ‘хто-небудь готовий зробити для когось більше, ніж це можливо’ [ФСУМ 1993, с. 725–726], де компоненти «небо» та «сонце» також є взаємозамінними. Пор. численні приклади вживання цих ФО: *Рад би я небо прихилить, та не хилиться* (Укр.. присл.). *Батько з матір’ю .. для одиначки .. ладні нахилити*

неба, тільки б вона рук не доклала, тільки б не натомилась (Гуц.). – [Іван:] *Бачить Бог, моя дитино, як мені самому тяжко тебе покидать. Ти єдина моя дитина, моя радість, ти тільки тішила моє старе серце, і не можу я дивиться, як тебе мучать через мене, не можу, я... не знаю.. Я б тобі **небо прихилив?*** (І. Карпенко-Карий, Безталанна) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 725–726; ФСУМ, с. 118].

Небо в українській фразеології – символ усього духовного, нематеріального, відірваного від реальності, пор.: ***витати (літати, рідко ширяти) в хмарах (в небесах, в емпіреях, в небесних (високих) сферах, у позахмарному просторі)*** ‘сприймати дійсність нереально, наївно’: *Треба бути практичним, а не **витати в небесах**, треба просто рятуватися, перебути якийсь час у підпіллі* (М. Ю. Тарн.); 2) ‘мріяти про щось нездійсненне’; 3) ‘перебувати у стані замріяності, втрачати здатність зосередитись на чому-небудь реальному’ (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 106–107]; ***[як] з неба (з місяця) впасти (звалитися)*** – 1) ‘несподівано, зненацька з’явитися’. – *Пане презус! Звідки ви? Неначе з неба впали... От не сподівався!* – здивувався суддя, важко підводячись з місяця (М. Старицький, Кармелюк.); 2) ‘не усвідомлювати того, що ясне, зрозуміле для всіх’ (М. Стельмах, Чотири броди) [ФСУМ, с. 118]. В останній ФО компоненти «небо» і «місяць» є взаємозамінними, оскільки тут збігається одне з їхніх символічних значень – «духовне, нематеріальне, ірреальне». У цьому контексті *небо* протиставляється *землі* як символу усього матеріального та практичного, пор.: ***скинути з неба (з небес) на землю*** кого ‘допомогти комусь звільнитися від ілюзій, тверезо сприйняти реальну дійсність’: *Відповів [гуцул] таке, що зразу **скинуло** мене з .. **небес на землю*** (Хотк.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 816]; ***спуститися / спускатися з неба (з небес) [на землю]*** ‘звільнитися від ілюзій, тверезо сприйняти дійсність’: – *Це змагання не в грамотності, а в силі духу, у вірі в людину. Так що **спускайся з небес**, не діли людей на звичайних і специфічних* (І. Григурко, Далекі села) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 118]; ***як (мов, ніби і т. ін.) небо від землі*** – 1) ‘дуже’: *Цілі цих партій далекі, **як небо***

від землі (С газети); 2) ‘дуже велика різниця; цілковита протилежність’: – *Та куди ж нам до вас рівнятися? Як небо від землі* (Г. Квітка-Основ'яненко) (виділено нами – Н. А.) [СФУМ, с. 139]. Знаходиться між небом і землею означає невизначеність і сприймається як анти норма в українській ФКМ, пор.: *висіти (повисати) / повиснути в повітрі (між небом і землею)* – 1) ‘тільки висіти. перебувати в невизначеному, непевному становищі’: *Минув ще один місяць, а я все ще вишу між небом і землею. І туди мене тягне, і тут порвати не сила* (Вільде); 2) ‘залишатися без підтримки, не зустрічати відповіді, співчуття’; 3) ‘залишатися нерозв’язаним, нез’ясованим, нездійсненим’ [ФСУМ 1993, с. 103].

У поодиноких випадках астрономічний лінгвокультурний код перетинається з анімалістичним, пор., напр. ФО *журавель у небі* – ірон. ‘щось цінне, значне; мрія, яка не може здійснитися’: – *Золотаренко їхав мовчки, навіть сунув брови, ніби був невдоволений, що облишив сотникування у Ніжині і пустився на Низ ловити журавля в небі* (Петро Панч, Гомоніла Україна) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 58]. ФО *журавель у небі* є усіченою частиною загальновідомого прислів’я *краще синиця в руках, ніж журавель в небі*. Компонент «журавель» підсилює цінність і значущість того, що бажає людина, але з якихось причин не може здійснити, оскільки одне із символічних значень журавля, за В. В. Жайворонком, – «відлюдність» (пор. *ходить, як журавель по болоті*) [58, с. 227].

В українській ФКМ фіксуємо і перетинання астрономічного лінгвокультурного коду з метеорологічним, пор.: *небо розверзасться* ‘починаються сильні опади’: *Траплялись дні, коли розверзалось небо* (Рибак) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 539]; *як грім з ясного неба* (звалитися, приголомшити і т. ін.) – ‘несподівано, раптово, зненацька’: – *Спомин про обіцяну телицю того вечора вдарив, як грім із ясного неба* (Є. Гуцало, Позичений чоловік...). Синоніми: *як біда на голову; як сніг на голову* [ФСУМ, с. 41]. Остання ФО фіксує народні спостереження за метеорологічними явищами, зокрема грози.

Перетинання з соматичним лінгвокультурним кодом знаходимо у ФО *попасти / попадати пальцем в небо* ‘сказати чи зробити що-небудь невлад, недоречно’: – *То що, завели півня для окраси життя? – Атож! Саме для окраси. Попав пальцем у небо* (А. Камінчук, Півень на балконі) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 139], де невербально виражена основна ознака неба у світосприйнятті людини, – його величезність та безмежність.

Знаходження людини поза будь-яким приміщенням фіксують ФО *просто неба [на землі]* і *просто голого неба* ‘не в приміщенні, надворі, без усякої покрівлі’ [СФУМ, с. 428], а також ФО *під відкритим (голим) небом* ‘1) не в приміщенні, надворі, без усякої покрівлі’; 2) ‘без житла’: [СФУМ, с. 429; ФСУМ, с. 539]. Пор. численні приклади вживання: – *Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувати отутечки просто неба на землі* (І. Нечуй-Левицький); *На галяві лежу я просто неба В куцах зіноваті, в щасливій тишині Шляхетних зел* (М. Орест); *Один з таких музеїв просто неба знаходиться в Денвері, штат Колорадо* (С журналу). *Мітинг відбувався у заводському дворіщі, просто голого неба* (Ю. Смолич). *Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин, – решта війська мала ночувати під голим небом* (І. Франко). *Родина Зайченків, втративши через німців житло й опинившись цілою великою громадою під голим небом, сподівалася дістати дозвіл правління на хату* (Ю. Яновський) [СФУМ, с. 428]. Внутрішня форма ФО *просто голого неба* та *під голим небом* співвідноситься з антропним лінгвокультурним кодом: людина або речі, які знаходяться поза будь-яким приміщенням, людина без домівки порівнюються з людиною без одягу, голою людиною.

Небо як символ волі, його важливу роль у житті сучасної людини відображає ФО *небо в клітинку* кому – ірон. ‘хто-небудь перебуває в ув’язненні, в тюрмі’: *Дуже нині кусається дармовиця, довго буде небо тобі в клітинку* (В. Дрозд) (виділено нами – Н. А.) [СФУМ, с. 429].

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

За словником В. В. Жайворонка «Знаки української лінгвокультури», **Чумацький шлях** ‘космічна система, що складається із зірок, зоряних скупчень, пилових та газових туманностей, розсіяного газу та пилу і має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі’ [58, с. 646]. Про надзвичайну значущість цього концепту в українській народній культурі свідчить ціла низка назв цього сузір’я, пор.: **Богів Шлях, Молочний Шлях, Чумацька Дорога, Божя Дорога, Журавлина Дорога, Зоряна Дорога, Молочна Дорога, Небесна Дорога, Третє Небо** [Там само]. За Н. Ф. Венжинович, концепт «Чумацький Шлях» разом із символами «хліб», «вишиванка», «калина», «рушник», «кров», «чотири броди» є одним із найзначущіших, визначальних символів української культури [11, с. 502]. У підґрунті ФО **чумацький шлях** лежить один із значущих концептів української культури – концепт «чумак», тісно пов’язаний із концептом «шлях». Загальновідомим є той факт, що в XV–XIX століттях чумаки ходили за сіллю до Криму довгим і небезпечним шляхом, орієнтуючись вночі саме за цим сузір’ям, тому **Чумацький Шлях** став символом «нелегких життєвих дорог, своєрідним орієнтиром у п’тьмі, хаосі» [11, с. 342], «дороговказом для чумаків, тобто дорогою в Крим і далі на Єрусалим, до Бога (звідки **Божя дорога**)» [58, с. 646]. Українська фразеологиня Н. Ф. Венжинович наводить такі назви сузір’я Чумацький шлях: **Солом’яна дорога, Дорога Молокова, Дорога в Єрусалим, Сріблиста дорога, Туманна дорога, Дорога Овець, Варта Ночі, Тещина Дорога, Дорожні Зірки, Небесна Тріщина, Зорі Дівочі** [11, с. 341–342]. Як бачимо, основний мотив внутрішньої форми фразеологічної назви сузір’я – **дорога**. За В. В. Жайворонком, **Журавлина Дорога** – дорога, якою птахи літають у вирій [58, с. 646]. Н. Г. Ареф’єва, проаналізувавши спостереження І. О. Подюкова щодо метафор для сузір’їв, доходить висновків про те, що співвіднесення концепту «Чумацький шлях» із концептом «дорога» має спільноєвропейські корені, «оскільки меридіанний (з півночі на південь) напрям у багатьох країнах співпадає з найважливішими торговими й міграційними шляхами» [5, с. 262]. Дослідниця наводить регіональні фразеологічні номінації цього сузір’я, пов’язані із концептом «чумак», що

функціують у російських говірках Одещини, підкреслюючи, що вони були запозичені саме з українського народного мовлення [5, с. 262], пор., напр.: *чумак за со́лю їдет*– 1) о Млечном Пути. Син.: *Доро́га в Иерусали́м. Доро́га в Киє́в. Цыга́н кострѣ́ку потеря́л. Чума́цкий шлях*; 2) созвездие Большой Медведицы: *Люди гаваря́ть – то чума́к за со́лю їдить*(Павлов.) [54, с. 227]; *Чума́цкий шлях* Млечный путь: «*Чума́цкий шлях*» гавары́лы. Не́катарые хаді́ли у Крым за со́лю (Троиц., 2019) [54, с. 227–228].

СОНЦЕ

Після груп ФО, що згруповані навколо концептів «небо» та «Чумацький шлях», найрепрезентативнішою групою є група ФО, що відбиває концепт «сонце».

Сонце в українській ФКМ – центр буття, найважливіша субстанція в житті людини, пор.: *під сонцем* ‘у світі, на землі’: *О племене, вас утомили війни. І навіть в сні не вийти вам із пут. Переділіться знову — супокійний Хай буде кожному під сонцем кут* (М. Зеров) (виділено нами) [СФУМ, с. 677].

Сонце уособлює суспільство та соціальний устрій, надзвичайно важливий для людини, пор.: *місце під сонцем* ‘певне становище в житті, в суспільстві і т. ін.’: — *Та ти постій... Як же так? — вражено допитувався Денисович. — А отак: раз син попа, так немає тобі місця під сонцем!* (А. Дімаров, І будуть люди) [ФСУМ, с. 110]. Соціальне визнання людини є одним із необхідних умов гідного щасливого життя, і, навпаки, людський осуд сприймається як антинорма і засуджується у народному мовленні, пор.: *за хвіст та на сонце (на вітер)* кого ‘викривати чиїсь непорядні, неправильні, негарні і т. ін. дії, вчинки так, щоб усім було відомо’: *Картопля в кагатах почала горіти, а силос, то, мабуть, уже й згорів. Хто кагатував? Колода. По закутках усі гудуть, от вона і його за хвіст та на сонце [в газету]* (Кучер) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 923].

Сонце є символом життя, наділено життєдайною силою, пор.: *зайшло сонце навіки* кому ‘хто-небудь помер’: *24 липня славному синові українського*

народу Максимові Рильському *зайшло сонце навіки* (Нар. тв. та етн.) [ФСУМ 1993, с. 843].

За народними віруваннями, сонце – вічне, пор.: *доки (поки) [й] світу (світа, світ) [й (та)] сонця* – 1) ‘ніколи’: – *Дивувались на шотландську волю І сторонній, чужії люди. Всі казали: «Поки світа сонця, у ярмі шотландський люд не буде!»* (Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський.); 2) ‘довіку, весь час, вічно’: – *Щоб ти ходив, поки світу та сонця!* (М. Номис.) [ФСУМ, с. 180].

За сонцем, місяцем та зірками люди здавна орієнтувалися в просторі і часі., пор.: *[разом] із сонцем* ‘рано, удосвіта’: – *Встає Максим з сонцем, лягас з місяцем; за часу у нього і пооране, і посіяне, скотинка нагодована й напоєна, усе у нього в догляді, і нас, спасибі йому, слухається і шанує* (виділено нами – Н. А.) (О. Кониський. Помста) [ФСУМ, с. 195]; *до світ сонця* ‘дуже рано, перед настанням дня’: – *Грай, музико! До світ сонця Все проп’ю, щоб люди знали!* (Граб.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 783]; *до схід сонця* ‘дуже рано, перед настанням дня’: – *Дід будив Сашка ще до схід сонця, коли сон саме як мед* (В. Захарченко, Клекіт старого лелеки.) [ФСУМ, с. 200]. Орієнтуюча функція як сонця, так і місяця закріплена у ФО *козацьке сонце* ‘місяць’. – *По ночі? – здивувався Данило. – Що для нас ніч, коли має зійти козацьке сонце? – заграв стрілами брів Сагайдак* (М. Стельмах. Чотири броди.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 195] і *циганське сонце* у тому ж значенні: – *Тетяно не знає, коли їй страшніше: чи в темряві, чи за циганського сонця* (А. Дімаров. Біль і гнів.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 195–196]. Внутрішня форма цих фразеологізмів пов’язана з тим, що козаки і цигани часто подорожували вночі і замість сонця орієнтувалися за луною.

Позитивна символіка сонця, яка пов’язана насамперед з його основною ознакою – надзвичайно яскравим світлом, що випромінюється, відбивається у ФО *пошукати такого вдень при [ясному] сонці (при сонцеві) [з вогнем, із світлом, із свічею і т. ін.]* ‘немає подібного до кого-небудь; хтось незрівнянний, надзвичайний’: *Смільчака такого, такого красеня, такого*

розумниці, як цей хлопчик удався, **пошукати** по цілім широкім і великім світі та ще удень, **при ясному сонцеві**, та ще із свічею пломенистою (Вовчок) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 686].

Сонце дає тепло, гріє, проте ця властивість сонця обігрується у фразеологізмах із негативною оцінністю, пор., наприклад, ФО **гріти зуби на сонці** ‘займатися несуттєвими розмовами, відпочиваючи в теплу пору року надворі, поза приміщенням’: **Гріють зуби на сонці** (сказано про жіноту, що весною, в свято, посідали під тином і скрекочуть собі) (Укр. присл.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ 1993, с. 198], у якій «гріти зуби» означає «базікати», «займатися порожніми розмовами». Властивість сонця розтоплювати щось (віск, лід і т. ін.) відбита у ФО **танути / станути як (мов, ніби і т. ін.) віск [на сонці (на вогні)]** ‘швидко втрачати сили, здоров’я від хвороби, горя; марніти’: *Втративши майже всю кров, він [Орлюк] якось немовби втратив злість, засумував і, танучи, як віск на сонці, упав* (Довж.). *Скільки вона [Настя] сліз вилила, боже мій, світе мій! Станула, як віск* (Вовчок). Синонім: **танути як свічка** [ФСУМ 1993, с. 877].

Стреотипне уявлення про типову діяльність циган, за яким цигани часто виступали у мандрівних циркових колективах із гімнастичними номерами з використанням обручу, знайшло відображення у ФО **як циган сонцем** (крутити вертити і т. ін.) – ‘вправно, дуже’: – *Для інших він працівник райвідділення, лейтенант, авторитет, а для неї [Марисі Павлівни] просто Костя, почувасться, що **крутить** ним це дівча, **як циган сонцем*** (О. Гончар. Бригантіна.) [ФСУМ, с. 213]. Ту ж саму ФО фіксує і «Фразеологічний словник російських говірок Одещини» Н. Г. Арефьєвої, пор.: **вертєть кем как цыг`ан с`олнцем** – *курс`к.-орл., жарт.-ірон.* 1) ‘распоряжаться, командовать кем-л’. Син.: **вертєть кем как цыг`ан шатром**; 2) ‘держатъ в неопределѣнности кого-л., не давая конкретных обещаний’: *Он сам ни зна`еть, што хо`чить. З дѣвачкой фстрич`аицца, а ни жэ`ницца. Вѣртитъ ёю, как цыг`ан с`олнцем, а ана` фсе терпитъ* (Прим., 2017–2018) [54, с. 48].

В українській ФКМ *зірка* тісно пов'язана з концептом *долі*, і є символом долі щасливої або нещасливої. Як зауважує Л. В. Савченко, «віра в зірки побутує в Україні донині, а уявлення про них втілилися в образах ФО, співвідносних із ЕК (етнокодом – вставка наша – Н. А.) повір'я: **народився під щасливою іркою** (антонім: **родився під нещасливою зіркою**)» [40, с. 199]. Іван Франко у книзі «Галицько-руські народні приповідки» наводить таке повір'я: «Як зірка летить, то годит ся казати «Амінь, амінь!», а «як би хто свою зірду відгадав, зараз би вмер» [Франко, т. 2, с. 168]. Л. В. Савченко вважає, що саме це повір'я стало основою ФО **погасла зірка** 'хтось помер' [40, с. 200]. Пор.: **народитися під щасливою зіркою (зорю)** 'бути везучим, щасливим' [ФСУМ, с. 63] та антонімічне **народитися під нещасливою зіркою**. У підґрунті внутрішньої форми обох ФО лежить уявлення про те, що «кожна людина має на небі свою зорю, яка може бути щасливою або нещасливою» [ФСУМ, с. 63], пор. численні приклади вживання ФО: «Недаремно сусіди й родичі завжди заздрили моїй удачі.. Ти – казали вони, – **народився хоч і без сорочки, але під щасливою зіркою** (О. Черногуз). – *І вип'ю, бо годиться невелику чарочку солодкої за солодке життя всіх Розумів: вони ж бо всі народилися під щасливою зіркою* (М. Лазорський). *Про удачливих кажуть: народився під щасливою зіркою* (З газети). *На прощання сказав пораненому Василеві старший лейтенант: – Під щасливою зорюю ти родився...*» (К. Гордієнко) (виділено нами – Н. А.) [СФУМ, с. 425].

Сприйняття *зірки* як чогось недосяжного стало підґрунтям створення ФО **діставати / дістати зорі (зірки, місяць) [з неба]** 'робити щось незвичайне, надприродне або нездійсненне' [ФСУМ 1993, с. 248]. Компоненти «зорі / зірки» і «місяць» тут є взаємозамінними, пор.: «**Дістати місяць з неба**» – *цей вислів був синонімом абсолютно нездійсненого бажання* (Наука..) [Там само]. І, навпаки, «бути не здатним дістати зірки з неба» позначає «звичайну людину із середніми здібностями», пор: **зірок (зорі) з неба не хапати (не знімати і т. ін.)** 'хто-небудь не відзначається неабиякими здібностями, розумом': – *Вілен з неба*

зірок не знімав. – Віктор бачив його нецікаві ролики (В. Гужва, Сліпий дощ.) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 63].

Найяскравіша зірка на небі метафорично переосмислюється в народній свідомості і позначає людину або загальні поняття, на які орієнтуються інші, пор: *провідна зірка (зоря)* ‘про кого-, що-небудь, що вказує, визначає напрям, шлях (у розвитку, боротьбі)’: – *У роки дитинства я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою* (В. Сухомлинський, Серце віддаю дітям) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 63].

Спостереження давньої людини про те, що зірки віддзеркалюються у воді, стало основою створення ФО *решетом у воді зірки ловити* – жарт. ‘марно витрачати час; байдикувати’. *Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловить* (Укр. присл.). [Баба Денисиха:] *На тому світі виспишся, Денисе. Який уже тут сон. Та ти, правда, замолоду сонько. Замолоду решетом у воді зірки ловив...* (Больш.). *Навіщо решетом у воді зірки ловити, коли треба телицю шукати...* (Гуц.) [ФСУМ 1993, с. 447]. Пор. синонімічні ФО *ловити тави* (в 1 знач.); *ворон лічити; дурних у решето ловити; рос. носить воду решетом*, в основі яких – домінування ознаки «безглузда робота».

Нескінчена кількість зірок на небі стала підґрунтям створення ФО *як зірок на небі* чого ‘дуже багато’: – *В мене буде дівчат, як зірок на небі; в мене буде хлопців, як макового цвіту на городі* (І. Нечуй-Левицький, Дві московки). [ФСУМ, с. 63]. Пор. синонімічні ФО *як листу на дереві; як майського цвіту*, в основі втурнішньої форми яких лежить сема «дуже багато».

Із давніх часів, за зірками, як і за сонцем люди орієнтувалися в просторі і часі, пор.: *до зірок* ‘до пізнього вечора, до ночі’: – *У смугастих тільниках джмелі Чорнобривцям голови морочать, А замурзані бешкетники малі До зірок додому йти не хочуть* (Г. Гайворонська, Осінне.) Синонім: *до зорі* [ФСУМ, с. 63].

МІСЯЦЬ

Найменш репрезентативною групою в кількісному відношенні в українській ФКМ є група ФО, яка групується навколо концепта «місяць» (усього 6 ФО).

На відміну від численних зірок, місяць – один на небі, і це метафорично переосмислюється у фразеологічних образах, пор.: *як місяць у небі* ‘зовсім один, самотній’: – *Ми – це я, один, як місяць у небі* (М. Стельмах) [СФУМ, с. 398].

В українській ФКМ знайшло відображення фаз місяця: *на молодик* ‘під час появи на небі місяця у вигляді серпа’: – *Треба на молодик вийти на двір і говорить до місяця тричі* (Словник Грінченка.) (виділено нами – ФО) [ФСУМ, с. 113].

Спостереження за поведками тварин стали основою внутрішньої форми ФО *на місяць вити* – *зневажл.* ‘нудьгувати, тужити’: – *Так самотньо буває, напевно, лиш раз у ніколи... Чайник **виє на місяць**. А чашка взяла й розкололась* (С. Антошин? А по радіо марш) (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 111].

2.2. Астрономічний лінгвокультурний код у російській фразеології

Проаналізувавши матеріали «Фразеологического словаря русского языка» за ред. О. І. Молоткова [ФСРЯ], «Фразеологического словаря русского языка» О. М. Тихонова, О. Г. Ломова, Л. О. Ломової [ФСРЯ 2007], «Большого словаря русских поговорок» В. М. Мокієнка та Т. Г. Нікітіної [БСРП], ми зафіксували 80 ФО, що формально або семантично пов'язані з астрономічним лінгвокультурним кодом. У залежності від концептів, навколо яких вони групуються, кількісний розподіл фразеологізмів російської мови є таким: концепт «небо» – 42 ФО; «сонце» (рос. «солнце») – 12 ФО; концепт «зірка» (рос. «звезда») – 12 ФО; концепт «місяць» (рос. «луна, месяц») – 9 ФО; «планета» (рос. заст. «планида») – 4 ФО; «Чумацький шлях» (рос. «Млечный Путь») – 1.

Розглянемо їх у межах цих концептів.

НЕБО

Концепт «небо» виявився найрепрезентативнішим у російській фразеології, що віддзеркалює астрономічний лінгвокультурний код.

Небо у російській ФКМ – прадавній сакральний символ народної культури, місце знаходження Бога, пор. ФО, що відбивають християнські вірування, згідно з якими Бог, Божа матір знаходяться на небі / на небесах: **царь (отец) небесный** ‘Бог’ [ФСРЯ 2007, с. 164]; **царица небесная** ‘Богоматерь’: *Батюшки мои! – изумилась Ольга..., – Царица небесная!* (Чехов, Мужики) [ФСРЯ 2007, с. 164–165]; **упаси (сохрани, оборони) царица небесная (Бог, господь)** 1) ‘выражение предупреждения о нежелательности, недопустимости чего-либо’; 2) ‘выражение решительного отрицания чего-либо предполагаемого’ [ФСРЯ, с. 496–497]; **олух царя небесного** – *заст.* ‘очень глупый человек; тупица, болван’: *Что бы я был за олух царя небесного, когда бы стал убирать постную кашу, когда перед самым носом вареники в сметане?* (Гоголь, Две главы из малороссийской повести «Страшный кабан») [ФСРЯ, с. 296–297]. Як відомо, за християнськими віруваннями, праведні душі померлих потрапляють до раю, що відбиває ФО **царствие (царство) небесное кому (дай Бог (боже) царствие (царство) небесное кому)** ‘выражение, употребляемое при упоминании о покойном, обычно как пожелание ему загробной жизни в раю; рай’: *Покойный батюшка ваш, дай боже ему царствие небесное, редкий был человек. Арбузы и дыни всегда бывали у него такие, каких теперь нигде не найдете* (Гоголь, Иван Федорович Шпонька и его тетушка) [ФСРЯ 2007, с. 512].

Давнє уявлення про сім небес, описане Аристотелем у його відомому творі «Про небо», знайшло відображення у ФО **на седьмом небе** ‘безгранично счастливым, глубоко удовлетворённым (быть, чувствовать сам себя); испытывать большую радость, счастье, блаженство’ [ФСРЯ, с. 271–272; ИЭС, с. 465] і **попадать (попасть) на седьмое небо** ‘испытывать чувство восторга, блаженства, безграничного счастья и т. п. от чего-либо’ [ФСРЯ, с. 432]..

Деякі ФО сягають грецької міфології. Наприклад, ФО **штурмовать небо** – *книжн.* або *публ.* ‘разрушать веками освящённые установления подрывать

источники великой бездны, и окна небесные отворились, и лился на землю дождь сорок дней и сорок ночей) [ФСРЯ, с. 508].

Деякі ФО мають літературне походження. Так, фразеологізм *небо в алмазах* – нов., ірон. ‘об ощущении счастья, удовлетворения, радости, испытываемом кем-л.’ є словами з монологу Соні з п’єси А. П. Чехова «Дядя Ваня» [ИЭС, с. 466]. Із цим самим твором пов’язані похідні від нього ФО, значення яких з часом переосмислилося, пор. *увидеть [всё] небо в алмазах* – нов., жарт.-ірон. ‘получить выговор, нагоняй, выслушать резкую критику за что-л.’ [ИЭС, с. 467] та *показать небо в алмазах* кому – нов., жарт.-ірон. ‘употр. как угроза тому, кого ожидает выговор, наказание за что-л.’ [ИЭС, с. 467].

Небо – символ усього духовного, нематеріального: *брать / взять с неба* что – розм., несхв. ‘вымышлять, выдумывать, говорить что-л., не соответствующее действительности’ [БСРП, с. 429]. У фразеології людина, яка перебуває на небі, «парит» або «витає в небесах», вважається романтичною, вкрай непрактичною, відірваною від реальності, від повсякденного життя, пор.: *парить в небесах* – книжн., ірон. ‘пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь фантазиям, не замечая окружающих’ [БСРП, с. 429]. І, навпаки, «спускатися з неба» означає звільнення від ілюзій, повернення до реального життя, пор.: *падать (упасть) / сходит (сойти) с неба на землю* ‘освободиться от иллюзий, приходит к правильному пониманию реальной действительности, трезвому взгляду на вещи’ [ФСРЯ, с. 272; ФСРЯ 2007, с. 165]; *спускаться / спуститься с небес на землю* – книжн. ‘возвращаться к реальной жизни из мира грёз, мечтаний’ [БСРП, с. 429]; *спускать / спустить с небес на землю* кого – книжн. ‘возвращать кого-л. к реальной жизни из мира грёз, мечтаний’ [БСРП, с. 429].

Небо і небеса – символ найвищої міри, за якою оцінюються різноманітні сторони людського життя та власне людини, пор.: *возносит (превозносит) / вознести (превознести) до небес* кого, что ‘непомерно расхваливать, восхвалять’ [ФСРЯ, с. 75]; *вопять к небу* – заст., книжн. ‘о том, что вызывает

крайнее возмущение, негодование' [ИЭС, с. 467]; [*аж*] *небу жарко* 'так, что сильнее, энергичнее не может быть. О высшей степени напряжённости, интенсивности какого-либо действия, какой-либо деятельности' [ФСРЯ, с. 156]; *семь вёрст до небес [и всё лесом]* 'очень много (наобещать, наговорить и т. п.)' [ФСРЯ, с. 60].

Сакральна символіка *неба* віддзеркалена у ФО *разрази (порази) [меня] силы небесные (бог, господи, гром)* 'клятвенное заверение в чём-либо' [ФСРЯ, с. 382] і *небесная канцелярия – жарт.* 'о силах, будто бы управляющих погодой' [ФСРЯ 2007, с. 105], яку часто можна почути в сучасному мовленні і яка відбиває архаїчні уявлення людини про культ неба. Культ неба імпліцитно закріплено у ФО *небо копить* 'жить бесцельно, без пользы для других; не делать ничего полезного' [ФСРЯ, с. 206] та *копитель неба – прост.* 'человек, живущий бесцельно, без пользы для других; человек, праздно проводящий жизнь': [*Тентетников*] *был не то доброе, не то дурное существо, а просто — копитель неба. Так как уж не мало есть на белом свете людей, которые копят небо, то почему ж и Тентетникову не копить его?* (Гоголь, Мертвые души) [ФСРЯ, с. 206]. Обидві ФО закріплюють вкрай негативне ставлення до людини, яка байдикує, живе безцільно, без користі для інших людей, «копит небо», тобто вступає в конфлікт з вищими силами, із самим Богом.

Ясне небо традиційно співвідноситься із вдалим етапом життя людини і позитивно оцінюється в народній свідомості. *Блискавка, грім*, навпаки, асоціюються із несподіваними труднощами, горем, бідною, пор.: *как (будто, словно, точно) гром среди ясного неба* 'неожиданно, внезапно, обычно о случившемся несчастье, о постигшей кого-либо беде и т. п.' [ФСРЯ, с. 121]. Перетинання з метеорологічним лінгвокультурним кодом спостерігаємо у ФО *небо замолаживает – народн.* 'о небе, которое при свежем ветре заволакивает тучами' [ИЭС, с. 466]. За даними історико-етимологічного словника «Русская фразеология», В. І. Даль пов'язує цей вираз зі словом «молодик», яке означало «новий місяць». Але автори словника припускають, що семантика ФО може

приховувати натяк на рух, бродіння певної рідини, наприклад, пива або меду [ИЭС, с. 466].

У народній свідомості *небо* протиставляється *землі* як усьому земному, практичному, матеріальному. Опозиція «небо – земля» представлена у цілій низці ФО, пор.: *витать между небом и землёй (в облаках, в эмпиреях)* ‘пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь бесплодным фантазиям, не замечая окружающего’ [ФСРЯ, с. 69]; *[как] небо и земля* ‘ничего похожего, полная противоположность’ [ФСРЯ, с. 272]; *как небо от земли* ‘очень сильно, резко (отличаться, различаться и т. п.)’: – *Таких вещей рассказывать не будут напрасно. Я не понимаю, отец, как с добрейшей душой, какая у тебя, и таким редким сердцем, ты будешь принимать человека, который как небо от земли от тебя, о котором сам знаешь, что он дурен* (Гоголь, Мертвые души) [ФСРЯ, с. 272]. Знаходиться між небом і землею означає «невизначеність», іноді навіть «безпритульність», і негативно оцінюється в народній свідомості, пор.: *между небом и землёй* 1) ‘без жилья, без крова, без пристанища (жить, пребывать, обитать и т. п.)’; 2) ‘в неопределённом положении’ [ФСРЯ, с. 272-273]. Роль *неба* як символу усього високого і духовного в опозиції «високе – низьке», «сакральне – профанне» у російській діалектній фразеології Півдня України, зокрема Одещини, відзначає Н. Г. Арефьева у докторській дисертації «Російська фразеологія Півдня України: лінгвокультурологічний та лексикографічний аспекти». У якості прикладу дослідниця наводить регіональну фразу *как свиньё на́ небо не гля́нуть* – ірон. ‘о чём-либо несопоставимом’: *Ды што а́на́ са мной равня́цца! Как свиньё на́ нибя ни уля́нуть, так ей са мной ни сравня́цца* (Прим., 2017–2018) [ФСРГО, с. 108], у якій *небо* як сталий символ духовного та високого протиставляється *свині*, що символізує повну протилежність цьому [5, с. 264–265].

Величезність та безмежність неба як його характерна ознака стала підґрунтям створення таких ФО, як *попадать (попасть) пальцем в небо* ‘говорить или делать что-либо невпопад. При ответе на вопрос или объяснения

чого-либo' [ФСРЯ, с. 342] та *небо с (в) овчинку кажется (показалось)* кому – *прост.* 'становится невыносимо тяжело, плохо, страшно и т. п.' [ФСРЯ, с. 272].

Надзвичайну важливість неба в житті сучасної людини закріплює ФО *будет небо в клеточку* кому – *прост.* 'угроза кому-л. оказаться под арестом, в заключении' [БСРП, с. 429].

Перебування людини за межами приміщення фіксує ФО *под открытым небом* 'на улице, вне помещения; без крыши над головой' [ФСРЯ, с. 273].

СОНЦЕ (рос. СОЛНЦЕ)

У порівнянні з концептом «небо» концепт «сонце» не є широко представленим у російській фразеології (усього 12 ФО).

Відзначимо насамперед, що сонце наділено позитивною символікою і співвідноситься із вдалим, щасливим періодом у житті людини, якого треба дочекатись, пор.: *Взойдѣт солнце и к нам во двор (и на наш двор, и над нашими воротами)* – *народн.* 'призыв к терпению, надежде' [БСРП, с. 630]; *Придѣт солнышко и к нашим окошечкам* у тому ж самому значенні [БСРП, с. 631]. Але ж, за народними віруваннями, і у сонця як позитивної субстанції є недоліки, пор. *И на солнце есть пятна* 'на свете нет ничего, лишённого недостатков; нет полного совершенства' [ИЭС, с. 655]. Позитивне сприйняття сонця фіксує й діалектна фразеологія. У «Фразеологічному словнику російських говірок Одещини» Н. Г. Ареф'євої знаходимо таку ФО: *как сò лнце прà ведное-схв.* 'об очень хорошем человеке': *Ма̀минька мая̀ была̀ как сò нц̀зр̀а̀ виднае, всем памау̀ала. Йийò лю̀ди до̀брым сло̀вам паминàютц̀* (Прим., 2017–2018) [ФСРГО, с. 109].

Сприйняття сонця як найважливішої субстанції, центру буття закріплено у ФО *место под солнцем* 1) 'прочное, высокое положение в обществе'; 2) 'право на существование' [ФСРЯ, с. 245]. Вислів вперше зустрічається у Паскаля в його «Pensees» у значенні «право на існування» [Там само]. Деякі ФО сягають літературних джерел, пор., наприклад, ФО *солнце русской поэзии* – *висок.* 'образно о гениальном русском поэте А. С. Пушкине' [ИЭС, с. 655] – трансформація вислову В. Ф. Одоєвського «Солнце нашей поэзии закатилось!»

із його короткого повідомлення про смерть О. С. Пушкіна, яке було надруковане 30 січня 1837 року. Літературне походження має і ФО *и пошли они, солнцем палимы – розм, ірон.* ‘о людях, ушедших откуда-л., ничего не добившись, без надежды на лучшее’ [БСРП, с. 631], яка є цитатою із вірша М. О. Некрасова «Размышления у парадного подъезда» (1858).

Одна з характерних ознак сонця у народній свідомості – його сталість та передбачуваність, що, наприклад, закріплено у ФО *когда солнце задом оборотится – народн., шутл.* ‘нікогда’ [БСРП, с. 630].

У просторі і часі людина здавна орієнтувалася за сонцем, пор.: *до солнца* ‘до восхода солнца, до света’ [ФСРЯ 2007, с. 269]; *по солнцу* (идти, двигаться) ‘ориентируясь на солнце, определяя путь по положению солнца’ [ФСРЯ 2007, с. 269]. У народній фразеології зафіксовано ФО, яке закріплює цікаве природне явище, пор.: *солнце играет – народн.* ‘об особом оптическом явлении, связанном с солнцем, космической «игре», фиксируемой прежде всего на Пасху, Иванов, реже Михайлов день и Рождество’ [ИЭС, с. 655]. Орієнтуюча функція сонця, на яку ми вже звертали увагу в п. 2.1, закріплена у ФО *цыганское солнышко (солнце)* та *казацьє солнышко (солнце) – народн.* ‘луна’ [ИЭС, с. 655–656].

ЗІРКА (рос. ЗВЕЗДА)

Більшість фразеологізмів російської мови, згрупованих навколо концепту «зірка», пов’язані насамперед із загальними уявленнями про те, що від зірки, під якою народилася людина, залежить її доля, пор.: *родиться под счастливой звездой* ‘быть удачливым, счастливым, везучим во всем’ та синонімічне *родиться в сорочке* [ФСРЯ, с. 390]; *счастливая звезда – книжн.* ‘везение, удача’ [БСРП, с. 249]; *взошла звезда славы чьей – книжн.* ‘кто-л. стал знаменитым, к кому-л. пришла известность, слава, успех’ [ИЭС, с. 655–656]; *звезда* кого, чья *взошла – книжн., висок.* ‘у кого-л. началась полоса удач, пришли успехи, известность, слава’ [ИЭС, с. 241]; *звезда* кого, чья *закатилась – книжн.* 1) ‘кончились чьи-л. успехи, везение’; 2) ‘кто-л. перестал быть известным, популярным, знаменитым’ [ИЭС, с. 241–242].

Фразеологізми з компонентом «зірка» (рос. «звезда») часто характеризують людину, її характер (*считать звёзды* – розм., жарт.-ірон. ‘бути схильним до мрійливості та фантазій; проводити час у марних мріях’) [БСРП, с. 249] та інтелектуальні властивості (*звёзд с неба не хватает* ‘нічим не видатимся, середніх здібностей’) [ФСРЯ, с. 504]; *хватать звёзды с неба* 1) ‘визначатися видатними здібностями, талантом, розумом тощо’: *Зисы сто десять водить – не звезды с неба хватать. Это мы тоже умеем* (Паустовский, Рождение моря) [ФСРЯ, с. 504]).

Виключну функцію зірок у світосприйнятті давньої людини закріплюють ФО *восходящая звезда [светило]* ‘людина, починаючи здобувати славу, отримувати відомість в якійсь області знання чи діяльності’ [ФСРЯ, с. 172] та *звезда первой величины* ‘відомий, прославившись в якійсь області знань, діяльності людина’ [ФСРЯ, с. 172], в основі внутрішньої форми яких – метафоричне переосмислення зірки, що сходить, та найяскравішої зірки.

Як уже було відзначено в роботі, за допомогою зірок, як і за допомогою сонця, люди орієнтувалися в просторі і часі, пор.: *до звезды* – розм. ‘до вечора, до темноти’ [БСРП, с. 249]. Саме орієнтуюча функція зірок стала підґрунтям створення ФО *путеводная звезда* 1) ‘людина, визначаючи якийсь образ чьогось життя, діяльності’; 2) ‘те, що направляє, визначає чьогось життя, діяльність’ [ФСРЯ, с. 172]. Фразеологізм сягає біблійної легенди про зірку, яка вказала волхвам шлях до місця народження Ісуса Христа [Там само]. Орієнтувальна функція зірок ретельно досліджується Н. Г. Арефєвою на матеріалі діалектної фразеології Півдня України. Аналізуючи регіональні фразеологізми, що функціують у російських говірках Одещини на позначення планети Венери (*вʹтренняя зарйца, вечєрняя зарнйчка* та інші), авторка доходить висновку про те, що Венера, «будучи найяскравішим об’єктом на небі після місяця, сприймалася носіями говорів як два окремі небесні тіла, оскільки в різні періоди видна або на заході відразу після заходу сонця, або на сході перед його сходом» [5, с. 172].

МІСЯЦЬ (рос. ЛУНА)

У російській фразеології знаходить відображення переважно негативне сприйняття повного місяця, пор.: *кругла лицом как глупая луна – несхв.* ‘о круглолицей и глуповатой женщине’ [ИЭС, с. 401]; *сиять как полная луна – несхв.* ‘о глупо улыбающейся круглолицей женщине’ [Там само]. За даними історико-етимологічного словника «Російська фразеологія», внутрішня форма фразеологізмів пов’язана із негативною оцінкою повного місяця на основі протиставлення молодого та старого місяця – «молодика» та «ветха» [Там само]. Проте, на противагу народній традиції, у книжній традиції закріплено позитивне сприйняття повного місяця, пор.: *сияше аки луна в ноци – схв.* ‘об ослепляющей красотой и благородством женщине. Сравнение из Начальной русской летописи, где оно характеризует предшественницу князя Владимира, поддерживающую христианство, – княгиню Ольгу’ [ИЭС, с. 401–402].

Біблійне походження має ФО *Ничто не вечно под луною (под солнцем) – книжн.* ‘всё, что происходит сейчас, каким бы новым оно ни казалось, уже происходило; всё изменчиво, бrenно, преходяще’ [ИЭС, с. 402]. У цьому ж значенні використовується ФО *Ничто не ново под луною (под солнцем) – книжн.*, цитата з вірша М. М. Карамзіна «Опытная Соломонова мудрость, или Выбранные мысли из Екклесиста» (1797) [Там само]. Обидві ФО закріплюють протиставлення луни як «вічної» субстанції на противагу матеріальному світові, усьому, що коїться на землі. Сакральну функцію луни віддзеркалює і ФО *под луной* ‘в мире’ [ФСРЯ, с. 234].

Як і небо, *місяць* (рос. *луна*) є символом ідеального, духовного і протиставляється землі як усьому матеріальному і практичному, пор.: *вздыхать на луну – розм.* ‘быть романтически настроенным’ [БСРП, с. 373]; *как (будто, словно, точно) с луны свалился (упал)* ‘не понимает того, что очевидно, что понятно всем’. *Сваливаться (падать) с луны. Свалиться (упасть) с луны* [ФСРЯ, с. 410].

Як вже відзначалося в п. 2.1, спостереження за поведками тварин стали підґрунтям створення ФО *вить на луну* – розм. ‘изнывать от тоски, скуки’ [БСРП, с. 373].

У російській фразеології Одещини фіксуємо фази місяця, пор. ФО *мєсяц на ведрò (на вєдра)* ‘о молодом месяце’, в основі якої лежить народне спостереження про те, що такий місяць провіщає дощ: *Ёсли ражòк унизу – уаварìли «мєсяц на видрò ìли мєсяц на вєдра»* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 125]; *млàдик вьìглянет (вьìглянул)* ‘о новолунии’: *Бывàла, как тòльки млàдик вьìулянить, так и пайдù уулять* (Б. Пл., 1979). *Скòра и млàдик вьìулянить* (Б. Пл., 1979) [Там само, с. 125]; *брат брата на вьìлки поднял* ‘об ушербном месяце’ [БСРП, с. 58], де «вьìлки» та «вилкì» – діал. ‘вилы’, що дозволяє співвіднести фразеологізм із біблійним мотивом, за яким Каїн вбиває Авеля, пор. *На луне Каин убивает Авеля; брат закалывает брата вилами* [5, с. 264].

ПЛАНІДА (рос. ПЛАНИДА)

Рос. «планида» – заст. «планета», запозичення з грецької [ИЭС, с. 537]. Нами знайдено 4 фразеологізми із компонентом «планида». Усі вони закріплюють давні астрологічні уявлення про те, що розташування зірок та планет під час народження людини визначає її долю, пор.: *у каждого своя планида* – заст. ‘у каждого человека своя судьба’ [ИЭС, с. 537]; *счастливая планида выпала* кому – застар., жарт. ‘очень повезло кому-л.’ [ИЭС, с. 537]; *несчастливая планида выпала* кому – застар., жарт. ‘кому-л. очень не повезло’ [ИЭС, с. 537]; *планида такая выпала* кому – застар., жарт. ‘у кого-л. такая судьба’ [ИЭС, с. 537].

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ (рос. МЛЕЧНЫЙ ПУТЬ)

У «Фразеологическом словаре русского языка» О. М. Тихонова та інших зафіксовано загальновідому ФО *Млечный Путь* ‘скопление звёзд, представляющееся невооружённому глазу в ясные ночи светлой полосой, пересекающей небесный свод (согласно древнегреческому мифу Млечный Путь произошёл из груди богини Геры)’ [ФСРЯ 2007, с. 151–152]. Концепт «Млечный путь» представлено цілою низкою регіональних фразеологічних

номінацій, основним підґрунтям яких є концепт «дорога», пор. функціуючі в одеських говірках Одеського регіону назви цього астрономічного об'єкту *дорò га в Иерусалим* [БСРП, с. 196], *дорò га в Кйев* [Там само], *Цыгà н костры́ ку потеря́л* [Там само, с. 728], де лексичний компонент «костры́ка» – діал. ‘солома’, що метафорично позначає ‘шлях, довгу дорогу’ [Арефьєва, дис., с. 262], а також *Батыева (Батєва, Ботёва, Потеева) дорога (дорожка)* – 1) ‘Млечный путь’; 2) ‘длинная дорога, полоса’ [БСРП, с. 196]; *Гусиная дорога* – ‘Млечный путь’ [БСРП, с. 196]; *Дорога для птиц, Журавлиная дорога (дорожка), Мамаева дорога* у тому ж значенні [БСРП, с. 196–197]. Зауважимо, що в діалектній фразеології, зокрема в російських говірках Одещини фіксуємо й назви сузір'їв, напр.: *Ку́рица с пискля́тами* ‘созвездие Малая Медведица’: *Йишо́ ку́рица с пискля́тами* (Павлов.) [54, с. 119]; *Петро́в крест (хрест)* ‘созвездие Орион’: *Питро́ ф крест замича́ли рётка – на вастò ки, о́ чинь рётка Как взишòл, так на вастò ке пахилйлся. А ма́тка гаварйла: «Ой, до́ чиньки, бу́ дить апя́ть вайна́ ь»* (Ст. Некр., 1974). *А ёсть йищё чыты́ре звёздачки, как хрест – то Питро́ ф Хрест* (Вас.) [54, с. 156–157]; *утрешня́я звезда́* планета Венера: *У́тришня́я звизда́ паслèдней с нёба схò дить*. (Ст. Некр., 1973) [54, с. 216] та інші.

2.3. Астрономічний лінгвокультурний код у румунській фразеології

На широкому фразеологічному матеріалі нами було виокремлено такі концепти (усього 66 ФО): «небо» (рум. «сег») – представлено 19 ФО; «сонце» (рум. «soare») – представлено 18 ФО; «зірка» (рум. «stea») – представлено 17 ФО; «місяць» (рум. «lună») – представлено 10 ФО. У поодиноких випадках зафіксовано фразеологізми з двома компонентами у складі: «луна» та «небо» – 1 ФО; «луна» та «сонце» – 1 ФО. Розглянемо фразеологізми, що відбивають виокремлені концепти.

НЕБО (рум. CER).

Небо у румунській фразеологічній картині світу, разом із концептами «вогонь» і «вода», є сакральним символом та символом найвищої міри, пор.:

Cerul, focul și apa n-au judecată – букв. ‘небо, вогонь і вода не мають суду’ [76, р. 8]; *a ridica în slava cerului / pînă la cer* – букв. ‘піднести на славу небесну / до небес’ [75, р. 207]; *a fi în al șaptelea cer* – букв. ‘бути на сьомому небі’ [75, р. 207]. Про людину із надмірно високою самооцінкою скажуть *Se crede coborît cu hîrzobul din cer* – букв. ‘він думає, що спустився з неба’ [76, р. 104].

У фразеологічній картині світу румунів фіксуємо чітке протиставлення «небо – земля», де небо, на відміну від землі, – духовна, нематеріальна субстанція, пор.: *De la vorbă pîna la fapte ca de la cer la pămînt* – букв. ‘від слів до діла, як з неба на землю’ [76, р. 100]; *ca de la cer la pămînt* – букв. ‘як з неба на землю’ [75, р. 207]; *(a se deosebi a fi departe unul de altul) ca cerul de pămînt* – букв. ‘(відрізнитися один від одного) як небо від землі’ [75, р. 207]; *a trăi / a fi între cer și pămînt* – букв. ‘жити / бути між небом і землею’ [75, р. 207]. Приховане протиставлення неба як усього піднесеного та землі як усього звичного, загальновідомого, матеріального фіксуємо у фразеологізмі *a pica / a cădea din cer / din lună* – букв. ‘падати з неба / з місяця’ [75, р. 207] та *picat din cer* ‘падати з неба’ [75, р. 207].

Небо наділено розумом та впорядкованістю і протиставляється хаосу та безумству: *Glasul nebunului nu se aude în cer* – букв. ‘голос безумця не чути на небесах’ [7, р. 8]; *Între cer și-ntre pămînt mulți nebuni mai sînt* – букв. ‘між небом і землею ще багато безумців’ [7, р. 8].

У фразеологічній картині світу румунів позитивно оцінюється ясне небо: *Cerul limpede trăsnete nu aduce* – букв. ‘чисте небо не приносить блискавок’ [76, р. 8]; *Cerul curat de trăsnet nu se teme* – букв. ‘чисте небо не боїться блискавок’ [76, р. 8, 51]; *sub cerul liber* – букв. ‘під ясным небом’ [75, р. 207]. Представлено також небо дощове (*plouă de parcă s-au rupt porțile cerului* – букв. ‘йде дощ, ніби небесні врата були зламані’) [75, р. 207]) та небо похмуре. Так, небо навесні негативно оцінюється у народній свідомості та порівнюється з лицем тещі на основі спільної семи «похмурість»: *Cerul de primăvară e adesea ca o mutră de soacră* – букв. ‘весняне небо часто схоже з лицем тещі’ [76, р. 8]. Спостерігаємо, проте, і усвідомлення похмурого неба як цілком звичного

явища, пор.: *Nu e om fără greșeli după cum nu e cer fără nori* – букв. ‘не буває людини без помилок, як не буває неба без хмар’ [76, р. 8].

СОНЦЕ (рум. SOARE)

Сонце у румунській фразеології наділено виключно позитивною символікою: *Și tina lucește când soarele o izbește* – букв. ‘навіть тина сяє, коли на неї падає сонце’ [76, р. 8]; *Soarele încălzește și pe bun și pe rău* – букв. ‘сонце зігріває і добрих, і поганих’ [76, р. 8]; *Luna mi s-a mâniat, soarele să-mi trăiască* – букв. ‘місяць сердився на мене, нехай живе сонце!’ [76, р. 9]. Чесна жінка порівнюється із сонцем: *Femeia cinstită e soarele casei* – букв. ‘чесна жінка – сонце дома’ [76, р. 71].

Однією з найважливіших характеристик сонця є його сталість та передбачуваність: *Răsare soarele și dacă nu cântă cocoșii* – букв. ‘сонце сходить, навіть якщо півні не співають’ [76, р. 11]. Сонце, проте, не всесильне, пор.: *Lacrimile săracilor nici soarele, nici vântul nu le poate usca* – букв. ‘ні сонце, ні вітер не можуть осушити сльози бідняків’ [76, р. 42]; *Soarele câ e soare și nu poate încălzi toată lumea odată* – букв. ‘сонце є сонце, воно не може зігріти всіх одразу’ [76, р. 9]. У сонця є певні недоліки: *și soarele are pete* – букв. ‘і на сонці є плями’; *și pe soare sînt pete* – із тим самим значенням [75, р. 324; 76, р. 9]. У значенні ‘людина, яка живе безцільно, «задарма небо коптить»’ вживається ФО *a sta cu burta la soare* – букв. ‘сидіти на животі на сонце’ [75, р. 207].

Сонце – уособлення щасливого та успішного періоду в житті людини, яке сприймається у народній свідомості через мінливість природніх явищ, пор.: *După ploaie vine soare* – букв. ‘після дощу приходить сонце’ [76, р. 11]; *După nou și ploaie răsare și soare* – букв. ‘після хмар і дощу сходить сонце’ [76, р. 11]; *După zile senine și cu soare vin zile ploioase șe și cu vînturi* букв. ‘після ясних та сонячних днів настають дні дощові та вітряні’ [76, р. 11].

У румунській фразеології також закріплено давні народні традиції про орієнтацію за сонцем у просторі і часі, пор.: *pîna la răsăritul soarelui* – букв. ‘до сходу сонця’ [75, р. 324]; *soarele care a-pune* – букв. ‘сонце, що заходить’ [Там само]; *după soare* ‘за сонцем’ (букв. після сонця) [Там само].

ЗІРКА (рум. STEA)

Зірка у румунській фразеології є еталоном усього високого, обраного та виняткового (*steaua călăuzitoare* – букв. ‘дороговказ’) [75, р. 126]; часто характеризує людину. Пор.: *omul învățat are stea în frunte* – букв. ‘у вченої людини на лобі зірка’ [76, р. 9]; *stea în plină ascensiune* – букв. ‘нова зірка’ [75, р. 125]; *stea de mărimea întâi* – букв. ‘зірка першої величини’ [76, р. 125]. Про людину, яка вважає себе вище за інших, скажуть *cu stea în frunte* – букв. ‘із зіркою в лобі’.

Низку фразеологізмів пов’язано з дуже давніми уявленнями про те, що зірки визначають долю людини. Пор.: *Fiecare om cu umbra și steaua lui* – букв. ‘кожна людина зі своєю тінню та зіркою’ [76, р. 9]; *a crede în steaua sa* – букв. ‘вірити в свою зірку’ [75, р. 125]; *a se naște sub o stea norocoasă* – букв. ‘народитися під щасливою зіркою’ [75, р. 126]. Астрологічні уявлення фіксує ФО *a citi în stele* – букв. ‘читати за зірками’ [75, р. 126].

Зірка у народній свідомості також є символом чогось дуже далекого, невідомого, незрозумілого, пор.: *a căsca gura la stele* – букв. ‘дивитися на зірки’ [75, р. 125]. Про вкрай неуважну людину румуни скажуть *perdut între stele* – букв. ‘загублений серед зірок’.

Характерно, що дуже поганий стан людини, який у російській може бути вираженим ФО *небо с овчинку показалось (покажется)* у румунській может бути переведено як *a vedea stele verzi* – букв. ‘побачити зелені зірки’ [75, р. 207]

Нескінченна кількість зірок на небі стала підґрунтям ФО *cîte stele sînt pe cer* (букв. як зірок на небі) зі значенням ‘дуже багато’ [75, р. 126].

Орієнтацію за зірками закріплює ФО *pînă la apusul stelelor* – букв. ‘до заходу зірок’ [75, р. 125].

МІСЯЦЬ (рум. LUNĂ)

Фразеологізми з компонентом «місяць» (рум. *lună*) фіксують різні фази місяця: місяць- молодик, повний місяць та старий місяць, пор.: *lună plină* ‘повний місяць’ [75, р. 126]; *luna e în descreștere* ‘старий місяць’ [75, р. 126]; *Cînd este luna veche, n-auzi de- o ureche cînd este luna nouă, nu auzi de-*

amîndouâ – букв. ‘коли старий місяць, одним вухом не чути; коли молодик – не чути обома’ [76, р. 9].

Місяць у румунській фразеології – символ сталості та звичності оточуючого світу, що невербально представлено у ФО *a lătra la lună* – букв. ‘гавкати на місяць’ [76, р. 126] та прислів’ї *Cîinele bătrîn nu latră la lună* – букв. ‘старий собака не гавкає на місяць’ [76, р. 31]

Як і небо, місяць символізує духовну, нематеріальну субстанцію, яка протиставляється усьому земному, матеріальному, пор. ФО: *a trăi în lună* – букв. ‘жити на місяці’ [75, р. 207] *a cădea (ca) din lună* – букв. впасти (як) з місяця [75, р. 126]; *parcă ar fi picat din lună* – букв. ніби він упав з місяця [75, р. 207]; *a dori / a vrea luna de pe cer* – букв. бажати / хотіти місяць з неба [75, р. 177], які характеризують людину, яка відірвана від реальності.

Отже, відзначимо, що астрономічний лінгвокультурний код широко представлений у румунській фразеології за допомогою концептів «небо» (рум. «cer»), «сонце» (рум. «soare»), «зірка» (рум. «stea»), «місяць» (рум. «lună»).

Висновки до другого розділу

Отже, дослідивши астрономічний лінгвокультурний код на матеріалі фразеології української, російської та румунської мов, можна зробити такі висновки:

Фразеологізми української мови відбивають астрономічний лінгвокультурний код за допомогою концептів «небо», «Чумацький шлях», «сонце», «зірка», «місяць». Найбільш репрезентативною виявилася група фразеологізмів, яка відбиває концепт «небо» (28 ФО); на другому місці – група ФО, що відбиває концепт «Чумацький шлях» (21 ФО); на наступному місці – група ФО, що відбиває концепт «сонце» (11 ФО); 7 ФО згруповано навколо концепту «зірка», 6 – навколо концепту «місяць».

У російській фразеологічній картині світу відбито такі концепти в межах астрономічного лінгвокультурного коду: концепт «небо» – 42 ФО; «сонце» (рос. «солнце») – 12 ФО; концепт «зірка» (рос. «звезда») – 12 ФО; концепт «місяць» (рос. «луна, місяц») – 9 ФО; «планета» (рос. заст. «планида») – 4 ФО; «Чумацький шлях» (рос. «Млечный Путь») – 1 ФО.

У румунській фразеологічній картині світу в межах астрономічного лінгвокультурного коду відбито концепти «небо» (рум. «cer») – представлено 19 ФО; «сонце» (рум. «soare») – представлено 18 ФО; «зірка» (рум. «stea») – представлено 17 ФО; «місяць» (рум. «lună») – представлено 10 ФО. У поодиноких випадках зафіксовано фразеологізми з двома компонентами у складі: «луна» та «небо» – 1 ФО; «луна» та сонце» – 1 ФО.

Як бачимо, в українській, російській та румунській фразеологічних картинах світу найрепрезентативнішим виявився концепт «небо», тоді як найменш репрезентативними виявилися в українській та румунській фразеологічних картинах світу – концепт «місяць», у російській фразеологічній картині світу – «Млечный Путь». Культурно значущим концептом української фразеологічної картини світу є концепт «Чумацький Шлях», специфічним для російської фразеологічної картини світу – концепт «Планида».

Небо, сонце, місяць, зірки наділені переважно позитивною символікою, пов'язані із цілим спектром народних вірувань і уявлень і є базовими концептами астрономічного лінгвокультурного коду як слов'янської, так і не слов'янської культури.

Однією із визначальних протиставлень астрономічного лінгвокультурного коду у фразеологічних картинах світу досліджуваних мов є опозиція «небо – земля», де небо як символ усього високого, духовного і нематеріального протиставляється землі як символу усього матеріального, звичного, реального.

Низка ФО містить у своїй структурі / структурі і семантиці два компоненти, відбиваючи відразу два концепти. Наприклад, фразеологізм *зірок (зорі) з неба не ханати (не знімати* і т. ін.) містить у своїй структурі два компоненти, що відбивають астрономічний лінгвокультурний код; а

фразеологізми *козацьке сонце* та *циганське сонце* містять у лексичному складі компонент «сонце», а позначають ‘місяць’. У деяких випадках компоненти, що відбивають концепти астрономічного лінгвокультурного коду, є взаємозамінними, що є свідченням їхнього спільного символічного значення: *діставати / дістати зорі (зірки, місяць) [з неба]; [як] з неба (з місяця) впасти (звалитися)* та інші.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Фразеологізми – культурно значущі одиниці мови, які сьогодні досліджуються під кутом зору когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, фразеографії. Фразеологічні одиниці закріплюють як загальне, універсальне, так і національне-специфічне, що зумовлено їх національно-культурною специфікою і етнокультурною своєрідністю. Етно- і лінгвокультурна своєрідність фразеологізмів зумовлена культурною значущістю їхніх компонентів. Етно- і лінгвокультурний зміст фразеологізмів формує певні фрагменти фразеологічної картини світу. Фразеологічну картину світу визначаємо як відображення у фразеологічних одиницях реалій об'єктивної дійсності, що передбачає як універсальний, загальнолюдський компонент, так і національно-культурний.

Поняття *лінгвокультурного коду* є пов'язаним із терміном «лінгвокультура» і термінною системою лінгвосеміотики і лінгвокультурології. Під *лінгвокультурним кодом* розіміємо набір культуромістких знаків, закріплених в мові і об'єднаних спільною темою. Під *астрономічним лінгвокультурним кодом* розуміємо набір культуромістких знаків, що формально або семантично віддзеркалюють інформацію про астрономічні об'єкти: зірки, сузір'я, планети тощо. Одиницями лінгвокультурних кодів є концепти – ментальні сутності, закріплені в мові, концентрація духовного досвіду народу.

Проаналізувавши лінгвокультурну специфіку 219 фразеологізмів, які згруповано навколо *астрономічного лінгвокультурного коду*, відзначимо таке:

Фразеологізми української мови відбивають астрономічний лінгвокультурний код за допомогою концептів «небо», «Чумацький шлях», «сонце», «зірка», «місяць». Найбільш репрезентативною виявилася група фразеологізмів, яка відбиває концепт «небо» (28 ФО); на другому місці – група ФО, що відбиває концепт «Чумацький шлях» (21 ФО); на наступному місці – група ФО, що відбиває концепт «сонце» (11 ФО); 7 ФО згруповано навколо концепту «зірка», 6 – навколо концепту «місяць».

У російській фразеологічній картині світу відбито такі концепти в межах астрономічного лінгвокультурного коду: концепт «небо» – 42 ФО; «сонце» (рос. «солнце») – 12 ФО; концепт «зірка» (рос. «звезда») – 12 ФО; концепт «місяць» (рос. «луна, місяц») – 9 ФО; «планета» (рос. заст. «планида») – 4 ФО; «Чумацький шлях» (рос. «Млечный Путь») – 1 ФО.

У румунській фразеологічній картині світу в межах астрономічного лінгвокультурного коду відбито концепти «небо» (рум. «сег») – представлено 19 ФО; «сонце» (рум. «soare») – представлено 18 ФО; «зірка» (рум. «stea») – представлено 17 ФО; «місяць» (рум. «lună») – представлено 10 ФО. У поодиноких випадках зафіксовано фразеологізми з двома компонентами у складі: «луна» та «небо» – 1 ФО; «луна» та сонце» – 1 ФО.

Фрагменти фразеологічних картин світу досліджуваних мов мають як спільні особливості, наприклад, відбивають орієнтацію давньої людини у просторі і часі за астрономічними об'єктами, так і специфічне.

Так, в українській, російській та румунській фразеологічних картинах світу найрепрезентативнішим виявився концепт «небо», тоді як найменш репрезентативними виявилися в українській та румунській фразеологічних картинах світу – концепт «місяць», у російській фразеологічній картині світу – «Млечный Путь». Культурно значущим концептом української фразеологічної картини світу є концепт «Чумацький Шлях», особливим для російської фразеологічної картини світу – концепт «Планида».

Небо, сонце, місяць, зірки наділені переважно позитивною символікою, пов'язані із цілим спектром народних вірувань і уявлень, і є базовими концептами астрономічного лінгвокультурного коду як слов'янської культури, так і не слов'янської культури.

Однією із визначальних протиставлень астрономічного лінгвокультурного коду у фразеологічних картинах світу досліджуваних мов є опозиція «небо – земля», де небо як символ усього високого, духовного і нематеріального протиставляється землі як символу усього матеріального, звичного, реального.

Низка ФО містить у своїй структурі / структурі і семантиці два компоненти, відбиваючи відразу два концепти. Наприклад, фразеологізм **зірок (зорі) з неба не ханати (не знімати** і т. ін.) містить у своїй структурі два компоненти, що відбивають астрономічний лінгвокультурний код; а фразеологізми **козацьке сонце** та **циганське сонце** містять у лексичному складі компонент «сонце», а позначають ‘місяць’. У деяких випадках компоненти, що відбивають концепти астрономічного лінгвокультурного коду, є взаємозамінними, що є свідченням їхнього спільного символічного значення: **діставати / дістати зорі (зірки, місяць) [з неба]; [як] з неба (з місяця) впасти (звалитися)** та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ареф'єва Н. Г. Гендерні стереотипи у болгарській фразеології : автореф. дис. ... к. філол. н.: 10. 02. 03 / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. К., 2010. 19 с.
2. Ареф'єва Н. Г. Діалектна фразеологія як транслятор типологічних властивостей мовних особливостей певних говірок (на матеріалі фраземіки російських острівних говірок Одещини). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2021. Вип. 38. Т. 1. С. 91–98.
3. Ареф'єва Н. Г. Просторовий лінгвокультурний код у російських говірках Одещини (на матеріалі фразеології). *Александр Савич Мельничук і сучасне мовознавство II* : збірник наукових праць до 100-річчя від дня народження [Електронне видання]. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2023. С. 217–235.
4. Ареф'єва Н. Г. Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України: лінгвокультурологічний та лексикографічний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02 – російська мова. Дніпро, 2021. 28 с.
5. Ареф'єва Н. Г. Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України: лінгвокультурологічний та лексикографічний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02 / ДНУ імені Олеся Гончара. Дніпро, 2021. 695 с.
6. Арікова Н. І. Астрономічний лінгвокультурний код у румунській фразеології. *Філологічні студії* : збірник наукових статей студентів філологічного факультету. Вип. XIV. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2023. С. 8–12.
7. Арікова Н. І. Структурно-семантичний аналіз функціонування еліптичних конструкцій в поезії А. С. Пушкіна. *Філологічні студії* :

збірник наукових статей студентів філологічного факультету. Вип. XI. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. С. 3–8.

8. Бабич Н. Д. Способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларусі. Григорівні Скрипник*. Київ, 2011. С. 85–98.

9. Венжинович Н. Ф. Діалектна фраземіка як предмет лінгвокультурологічного аналізу. *Słowiańska Frazeologia Gwarowa II : monografia zbiorowa / pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki*. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki. Księgarnia Akademicka, 2020. T. 28. S. 73–80.

10. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 44 с.

11. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови : когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 503 с.

12. Георгиева И. Българска народна митология. Второ преработено и допълнено издание. София : Наука и изкуство, 1993. 258 с.

13. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 15. Київ, 2004. 38 с.

14. Данілевська А. С. Відображення первинного локусу діалектоносіїв у фразеологічній картині світу (на матеріалі російських говірок Приамур'я) : автореф. дис. ... к. філол. наук : 10. 02. 02. Київ, 2017. 20 с.

15. Делюсто М. Фразеологізми в українських південноукраїнських говірках: стан і перспективи дослідження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На честь д-ра філол. наук, проф. В. М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славистів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород, 2020. Вип. 2 (44). С. 128–135.

16. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси : навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 438 с.
17. Зубець Н. О. Типологія сучасних фразеологічних словників. *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Філологія», 2007. Том 20 (59). № 6. С. 26–30.
18. Івченко А. О. Українська народна фразеологія. Ареали. Етимологія. Харків : ОКО, 1996. 158 с.
19. Коваленко Н. Д. Коди культури у фраземах територіального українського мовлення. *Vzdelávanie a spoločnosť : medzinárodný nekonferenčný zborník*. Prešov, 2017. С. 445–451.
20. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : дис. ... к. філол. н. : 10.02.01. Київ, 2001. 384 с.
21. Коваленко Н. Д. Фраземіка південнозахідного наріччя : лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник, 2015. Вип. XI. С. 221–224.
22. Коваленко Н. Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання та функціонування : дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2021. 470 с.
23. Ковалюк Ю. В. До питання про фразеологічну картину світу. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). 2016. №5(1). С. 151–154.
24. Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ століть: тлумачні та перекладні словники : дис. ... к. філол. н. : 10. 02. 01. Київ, 2017. 217 с.
25. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Фраземіка та фраземографія в сучасній лінгвопарадигмі : підручник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / за ред. А. П. Загнітка. Вінниця, 2018. 200 с.

26. Левченко О. П. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах. *Вісник Луганського пед. універ. ім. Т. Шевченка*. Луганськ : Альма-матер, 2004. №5 (73). С. 169–174.
27. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 01; 10. 02. 02. Львів, 2007. 470 с.
28. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 264 с.
29. Матузкова О. П., Діброва І. В. Харчовий код культури у фразеології англійської, української та грецької мов. *Записки з романо-германської філології*. Вип. 2 (43). Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2019. С. 189–208.
30. Мацюк З. С. Людина і її буття у західнополіській фразеології : дис. ... к. філол. н. : 10.02.01. Луцьк, 2011. 375 с.
31. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології Сходу України : дис. ... к. філол. н. : 10.02.01 / Луганський держ. пед. ун-т. Луганськ, 2001. 261 с.
32. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. н., проф.. В. М. Мокієнка, почесного голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження) / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Філологічний фак-т [М. Номачі (голов. Ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін.]. Ужгород : ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2(44). 497 с.
33. Онуфрійчук Г. І. Лінгвокультурний потенціал української етнофразеології: асоціативне поле «Людина в колі інших істот» : дис. ... к. філол. н. : 10.02.01. Київ, 2016. 261 с.
34. Плетнева О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект) : дис. ... к. філол. н. : 10.02.01 / Харківський національний ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 232 с.

35. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.
36. Прадід Ю. Ф. Історія української фразеографії. *Мовознавство*. 2012. № 1. С. 31–39.
37. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української та російської мов) : дис. ... доктора філол. наук : 10. 02. 01; 10. 02. 02. К., 1997. 396 с.
38. Пустовалова В. І. Лінгвокультурний код гри в українській масовій комунікації : дис. ... к. філол. н.; спец. 10. 02. 01 “Українська мова”. Харків, 2016.
39. Савченко Л. В. Етнолінгвістична реконструкція генези фразеологізмів української мови : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Сімферопіль, 2014. 598 с.
40. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферопіль : Доля, 2013. 600 с.
41. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). Київ-Черкаси, 2004. 276 с.
42. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К., 2008. 712 с.
43. Серебряк М. В. Принципи формування контексту в українських ареальних фразеологічних словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Лінгвістика* : збірник наукових праць. № 2 (20). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 113–118.
44. Серебряк М. В. Українська діалектна фразеографія : автореф. дис. ... к. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2014. 20 с.
45. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К. : Наук. Думка, 1973. 280 с.
46. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія. Луганськ : Альма-Матер, 2003. 362 с.

47. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
48. Чибор І. С. Структура міфологічного етнокоду культури (на матеріалі української фразеології). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка*. Серія «Філологічні науки», 2015. Вип. 40. С. 174–178.
49. Шепель Ю. О. Фразеологічні одиниці як риса ідіостилю Ф. М. Достоєвського та особливості їхнього відтворення у тексті перекладу (за романом «Злочин і кара»). *Scientific developments of European countries in the area of Philological Researches*. 2020. S. 576–602.
50. Яковлева О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності : монографія. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. 394 с.
51. Słowiańska Frazeologia Gwarowa: monografia zbiorowa / pod redakcją Macieja Raka i Kazimierza Sikory. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki. Księgarnia Akademicka, 2016. T. 23. 280 s.
52. Słowiańska Frazeologia Gwarowa II: monografia zbiorowa / pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki. Księgarnia Akademicka, 2020. T. 28. 324 s.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

53. Арефьева Н. Г. Російсько-український фразеологічний словник культурних символів. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. 120 с.
54. Арефьева Н. Г. Фразеологічний словник російських говірок Одещини / за ред. проф. Є. М. Степанова. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. 236 с.
55. БСРП – Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. 784 с.

56. Добролёжа 1997 – Доброльожа Г. М. Идеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин. Київ : Волинь, 1997. 752 с.
57. Добролёжа 2010 – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир, 2010 : Вид-во «Волинь», 2010. 404 с.
58. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
59. Войтович В. М. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. Київ : «Либідь», 2005. 664 с.
60. ИЭС – Русская фразеология. Историко-этимологический словарь : ок. 6000 фразеологизмов / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. 3-е изд., испр. и доп. М.: Астрель : АСТ : Люкс, 2005. 926 [2] с.
61. Кірілкова – Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології. Острог–Рівне, 2013. 192 с.
62. Коваленко – Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Кам'янець-Подільський : Рута, 2019. 410 с.
63. Мацюк – Мацюк З. С. Що сільце, то нове словце. Словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-друк, 2013. 476 с.
64. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2010. 844 с.
65. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди. 3-тє вид. К.: Міленіум, 2005. 352 с.
66. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
67. Франко – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910. Т. 1–3.

68. ФРБЕ – Фразеологичен речник на българския език / К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова : В 2 т. София : БАН , 1974-1975. Т.1, 1974. 759 с. Т.2, 1975. 779 с.

69. ФССССГД – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. Вид. 6-е, доповнене й перероблене. 552 с.

70. ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. Издание 2-ое, стереотип. Москва : Советская энциклопедия, 1968. 543 с.

71. ФСРЯ 2007 – Фразеологический словарь русского языка / А. Н. Тихонов (рук. авт. кол.), А. Г. Ломов, Л. А. Ломова. 3-е изд., стереотип. М. : Рус. яз. – Медиа, 2007. 334 с.

72. ФСУМ – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

73. ФСУМ 1993 – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 984 с.

74. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 200 с.

75. Bologan Gh., Vorontova T. Dictionar frazeologic rus-român. București: «Editura Științifică», 1968. 394 с.

76. De la lume adunate : proverbe Românești / A. Grumeza. Chișinău : Hyperion, 1992. 144 p.

ДОДАТОК А
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

аж небо вгинається

[аж (і)] небу [буде (стане)] жарко

Богів Шлях

Божя дорога

Варта Ночі

висіти (повисати) / повиснути в повітрі (між небом і землею)

витати (літати, рідко ширяти) в хмарах (в небесах, в емпіреях, в небесних (високих) сферах, у позахмарному просторі)

зріти зуби на сонці

діставати / дістати зорі (зірки, місяць) [з неба].

до зірок

доки (поки) [й] світу (світа, світ) [й (та)] сонця

Дорога Молокова

Дорога в Єрусалим

Дорога Овець

Дорожні Зірки

до світ сонця

до схід сонця

живим до Бога (на небо) лізти / полізти

журавель у небі

Журавлина Дорога

зайшло сонце навіки

за хвіст та на сонце (на вітер) КОГО

зірок (зорі) з неба не хапати (не знімати і т. ін.)

Зорі Дівочі

Зоряна Дорога

іти / піти на небо

козацьке сонце

манна з неба (з небес) падає

манна небесна

місце під сонцем

Молочна Дорога

Молочний Шлях

на місяць вити

на молодика

народитися під щасливою зіркою (зорею) ‘

на сьомому (десятому) небі

Небесна Дорога

Небесна Тріщина

небо в клітинку

небо коптити

небо розверзається

під відкритим (голим) небом

під сонцем

попасти / попадати пальцем в небо

пошукати такого вдень при сонці (з вогнем, із світлом, і т. ін.)

прихилити небо (неба, сонце, світ і т. ін.) для кого, кому

провідна зірка (зоря)

проспати царство небесне

просто голого неба

просто неба [на землі]

радий (рад, ладний ладен і т. ін.) [би] небо (неба, сонце) прихилити

(нахилити)

[разом] із сонцем

решетом у воді зірки ловити

скинути з неба (з небес) на землю

Солом'яна дорога

спуститися / спускатися з неба (з небес) [на землю]

Сріблиста дорога

танути / стати як (мов, ніби і т. ін.) віск [на сонці (на вогні)]

Тещина Дорога

Третє Небо

Туманна дорога

хай (хоч) каміння з неба (падає)

царство (царствіє) небесне (Боже)

циганське сонце

Чумацька Дорога

Чумацький Шлях

як грім з ясного неба

як зірок на небі

[як] з неба (з місяця) впасти (звалитися)

як місяць у небі

як (мов, ніби і т. ін.) небо від землі

як (наче, ніби і т. ін.) манни [небесної (з неба)]

як циган сонцем (крутити вертіти і т. ін.)

ДОДАТОК Б
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

[аж] небу жарко

брать / взять с неба

будет небо в клеточку

вздохнуть на луну

взойдёт солнце и к нам во двор (и на наш двор, и над нашими воротами)

взошла звезда славы

витать между небом и землёй (в облаках, в эмпиреях)

возносить (превозносить) до небес

вопить к небу

восходящая звезда [светило]

выть на луну

до звезды

до солнца

жить как птица небесная

звезда КОГО, ЧЬЯ взошла

звезда КОГО, ЧЬЯ закатилась

звезда первой величины

звёзд с неба не хватает

и на солнце есть пятна

и пошли они, солнцем палимы

как (будто, словно, точно) гром среди ясного неба

как (будто, словно, точно) манны небесной

как (будто, словно, точно) с луны свалился (упал)

как (будто, словно, точно) с неба свалился (упал)

как небо и земля

как небо от земли

*как птица небесная питаться
когда солнце задом оборотится
коптителъ неба
кругла лицом как глупая луна
личманистый (мордатый, круглолицый) как луна
манна небесная
между небом и землёй
место под солнцем
на седьмом небе
небеса обетованные
небесная канцелярия
небо в алмазах
небо замолаживает
небо коптитъ
небо с (в) овчинку кажется (показалось)
несчастливая планида выпала
ничто не вечно под луною (под солнцем)
ничто не ново под луною (под солнцем)
олух царя небесного
падать (упасть) / сходить (сойти) с неба на землю
парить в небесах
питаться манной небесной
планида такая выпала
под луной
под открытым небом
показать небо в алмазах
попадать (попасть) на седьмое небо
попадать (попасть) пальцем в небо
по солнцу
придёт солнышко и к нашим окошечкам*

путеводная звезда
разверзлись (отверзлись) хляби небесные
разрази (порази) [меня] силы небесные (бог, господи, гром)
родиться под счастливой звездой
семь вёрст до небес [и всё лесом]
сиять как полная луна
сияше аки луна в нощи
сваливаться (падать) с неба
солнце играет
солнце русской поэзии
спускать / спустить с небес на землю
спускаться / спуститься с небес на землю
счастливая звезда
счастливая планида выпала
считать звёзды
увидеть [всё] небо в алмазах
у каждого своя планида
упаси (сохрани, оборони) царица небесная (Бог, господь)
хватать звёзды с неба
царица небесная
царствие (царство) небесное
царь (отец) небесный
цыганское (казачье) солнышко (солнце)
штурмовать небо

ДОДАТОК В
ФРАЗЕОЛОГИЗМИ РУМУНСЬКОЇ МОВИ

a cădea din cer

a cădea (ca) din lună ca de la cer la pământ

a căsca gura la stele

a citi în stele

a crede în steaua sa

a dori / a vrea luna de pe cer

a-i apune steaua

a fi în al șaptelea cer

a lătra la lună

a pica / a cădea din cer / din lună

a ridica în slava cerului / pînă la cer

(a se deosebi a fi departe unul de altul) ca cerul de pământ

a se naște sub o stea norocoasă

a sta cu burta la soare

a trăi / a fi între cer și pământ

a trăi în lună

a vedea stele verzi

ca de la cer la pământ

cerul curat de trăsnet nu se teme

cerul de primăvară e adesea ca o mutră de soacră

cerul, focul și apa n-au judecată

cerul limpede trăsnete nu aduce

cînd este luna veche, n-auzi de- o ureche cînd este luna nouă, nu auzi de amîndouă

cîte stele sînt pe cer

Citește în stele și dă în gropi

cîinele bătrîn nu latră la lună

*cu stea în frunte
de la vorbă pîna la fapte ca de la cer la pămînt
după nour și ploaie răsare și soare
după ploaie vine soare
după soare
după zile senine și cu soare vin zile ploioase șe și cu vînturi
femeia cinstită e soarele casei
fiecare om cu umbra și steaua lui
glasul nebunului nu se aude în cer
în lume
între cer și-ntre pămînt mulți nebuni mai sînt
lacrimile săracilor nici soarele, nici vîntul nu le poate usca
luna e în descreștere
luna mi s-a mîniat, soarele să-mi trăiască
lună plină
nu e om fără greșeli după cum nu e cer fără nori
noapte cu soare nu s-a pomenit
omul învățat are stea în frunte
parcă ar fi picat din lună
perdut între stele
picat din cer
pînă la apusul stelelor
pîna la răsăritul soarelui
plouă de parcă s-au rupt porțile cerului
răsare soarele și dacă nu cîntă cocoșii
se crede coborît cu hîrzobul din cer
soarele care a-pune
soarele încălzește și pe bun și pe rău
soarele că e soare și nu poate încălzi toată lumea odată
stea de mărimea întîi*

stea în plină ascensiune
steaua călăuzitoare
sub cerul liber
sub o stea norocoasă
sub soare
și pe soare sînt pete
și soarele are pete
și tina lucește cînd soarele o izbește
Umbra se strămută după soare